

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2021 (Ekim/October)

Müstakil Mekkî-Medenî Eserleri ve Müellifleri Üzerine Bir Literatür İncelemesi*
A Literature Study on Independent Meccan-Madinan Works and Their Authors

Ayşenur FİDAN

Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı ve
İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi
Res. Asst. University of Kilis 7 Aralık Faculty of Theology,
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir and Ph.D. Candidate, Istanbul University
Institute of Social Sciences
Kilis, Turkey
aysenurfidan@kilis.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-7721-3245>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 21/05/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 04/10/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2021

Atıf / Citation: Fidan, Ayşenur. “Müstakil Mekkî-Medenî Eserleri ve Müellifleri Üzerine Bir Literatür İncelemesi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim/October 2021), 690-715.

<https://doi.org/10.31121/tader.940803>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

* Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Anabilim Dalında devam etmekte olan “Kur’ân Dilinde Mekkî ve Medenî Ayetlerin Bütünlüğü” isimli doktora tezimizin bir başlığının genişletilmiş halidir.

Öz

Bir ilim olarak Mekkî-Medenî; Esbâb-ı nüzûl, Nâsîh-Mensûh, Ahkâmü'l-Kur'ân, Fedâilu'l-Kur'ân ve Hasâisu'l-Kur'ân gibi Kur'ân ilimlerinin pek çok dalıyla yakından irtibatlıdır. Mekkî-Medenî'nin ortaya çıkıp şekillenmesinde de diğer ilimlerle irtibatlı bu arka plan oldukça etkili olmuştur. Özellikle Ahkâm ve Nâsîh-Mensûh'un, Mekkî-Medenî'ye büyük oranda zemin teşkil ettiği görülmektedir. Çünkü tarihi süreçte Mekkî-Medenî, âyetlerin önceliği-sonralığı dolayısıyla nâsîh mi mensûh mu olduğunu belirleyen bir kriter işlevi görmüştür. Tam da bu sebeple konu; Ahkâmü'l-Kur'ânlarda, Fıkıh Usûlü, Nâsîh-Mensûh ve Ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde çokça yer bulmuş fakat konunun müstakil olarak ele alındığı eserlerin sayısı az olmuştur. Ansiklopedik Ulûmu'l-Kur'ân eserlerinin aktarımına göre Mekki b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) ve İzzüddin ed-Dîrîni (ö. 694/1295) konuyla ilgili müstakil eser ortaya koyan iki isimdir. Fakat olabildiğince geniş çaplı taramaya gayret gösterdiğimiz biyografik kaynaklarda bu isimlerin konuyla ilgili eser ortaya koyduğu bilgisi yer almamaktadır. Diğer yandan her iki müellifin de telifâtının çokluğuyla ve Ulûmu'l-Kur'ân'daki uzmanlıklarıyla şöhret bulan kişiler olduğu aktarılmaktadır. Nitekim biyografik kaynaklar da müelliflerin, sayıları çok olan bu eserlerinin tümünü zikrettikleri iddiasında değildir. Bu durum da Ulûmu'l-Kur'ân kaynaklarının Mekkî-Medenî başlığında bu iki isimden yapılan nakillerin kaynak eserini bulma çabasını doğurmuştur. Bu çalışma, ansiklopedik Kur'ân ilimleri kaynaklarının zikrettiği iki isim dışında başka isim ve eserlerin var olup olmadığını, varsa bunların bilinirliğinin ne oranda olduğunu araştırmayı hedeflemiştir. Bu minvalde hem zikri geçen iki isme hem de biyografik kaynaklarda konuyla ilgili eser ortaya koyduğu bilgisine ulaştığımız diğer isimlere yer verilmiş, özellikle bu iki isim üzerinden kaynakların verdiği bilgiler teyid edilmeye çalışılmış ve konuyla ilgili müstakil çalışmaların az oluşu üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Ulûmu'l-Kur'ân, Mekkî-Medenî, Mekki b. Ebî Talib, İzzüddin ed-Dîrîni.

Abstract

Meccan-Medinan as a science is closely related to many branches of the Qur'anic sciences, such as Asbab al-nuzul, Nasikh-Mansukh, Ahkam al-Qur'an, Fedail al-Qur'an and Hasais al-Qur'an; and this relation with other sciences was very influential in the emergence and formation of Meccan-Medinan. It is seen that especially Ahkam and Nasikh-Mansukh constituted the groundwork for Meccan-Medinan to a great extent. This is because Meccan-Medinan served as a criterion in determining the precedence and posteriority of the verses, that is, whether they were nasikh or mansukh. For exactly this reason, the subject was included in Ahkam al-Qur'an works, Usul al-fiqh, Nasikh-Mansukh and Ulum al-Qur'an, but the number of works that dealt with the subject independently has been few. According to encyclopedic Ulum al-Qur'an works, Makki b. Abi Talib (d. 437/1045) and Izzuddin al-Dîrîni (d. 694/1295) have been the only authors that produced independent works on the subject. However, in the biographical sources scanned, there was no information that these authors produced works on the subject. However, it is stated that both authors were famous for the numerousness of their works and their expertise in Ulum al-Qur'an. Moreover, the biographical sources did not claim that they had cited all of the works of the authors. This situation led to the effort to find the source work of the citations made from these two names under the Meccan-Medinan title of Ulum al-Qur'an sources. The study aimed to investigate whether there were authors and works other than these authors mentioned by encyclopedic Qur'anic sciences sources, and the extent of their popularity. In this respect, both the aforementioned authors and other authors who were mentioned in biographical sources as having works on the subject are included in this study. This study sought to confirm the information given by the sources through these two names, and evaluations were made on the scarcity of individual studies on the subject.

Keywords: Tafsir, Ulum al-Qur'an, Meccan-Medinan, Makki b. Abi Talib, Izzuddin al-Dîrîni.

Giriş

Nüzûl ortamından uzaklaştıkça vahiy, iki kapak arasında önü sonu belli, içerdiği hükümlerin oluşum süreci bitmiş, konuşan değil, konuşturulan ve hüküm istinbatının yegâne kaynağı olan bir kitap halini almıştır. Kanaatimizce Mekkî-Medenî de bu hüküm istinbatına olan ihtiyaçtan dolayı ortaya çıkmış ahkam içerikli işlevsel bir mekanizmadır. Hicrî ikinci asırda İslami ilimlerin müstakil birer alan haline gelmeye başlaması beraberinde fikrî mezhepleşmeleri de kuvvetlendirmiş, Kur'ân,

dînî bir bilgi objesi, istinbat kaynağı halini almıştır. Bu tartışmalı fikrî zemin bir olgu olarak neshi de beslemiş, nesih, âyetlerden istinbatla muarazada bulunan taraflara güç kazandırmıştır. Taraflardan birinin getirdiği delil diğeri tarafından delil getirilen âyetin mensûh olduğu gerekçesiyle reddedilebilmiştir.

Mekki-Medenî'nin Ulûmu'l-Kur'ân kategorisindeki eserlerde takibi yapıldığında ilk dikkat çeken noktalardan biri konunun diğer alanlarla olan irtibatı olacaktır. Nitekim kronolojik olarak incelediğimiz eserlerden pek çoğu Mekki-Medenî'yi bilmenin ilk faydasının nâsîh ve mensûhu tespit etmek olduğunu zikretmektedir. Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) “nâsîh ve mensûhu bilmek”¹ şeklinde saydığı faydayı, Zerkeşî (ö. 794/1392) tekrar etmiş,² Bulkînî (ö. 824/1421), bu faydaya ahkamı;³ Suyûtî (ö. 911/1506), tahsisi;⁴ İbn Akîle (ö. 1150/1737) takdim-tehiri;⁵ Zürkânî (ö. 1948) ise İslam hukuk tarihi ve tedriciliğini⁶ eklemiştir. Süreç içerisinde çoğalarak devam eden “Mekki-Medenî'yi bilmenin faydaları”, konunun ilgililerinin bir ilim olarak Mekki-Medenî'den umdukları işlevselliği de gösterir niteliktedir. Bu faydaların hepsinin ahkam ve nesihle yakınlığı da net olarak görülmektedir. Muhâsibî'nin *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*'da Mekki-Medenî'yi nesih başlığı içinde ele alması⁷ bu durumun bariz bir örneği olarak okunabilir. Yine Bâkîllânî'nin (ö. 403/1013) ne Rasulullah'ın ne de ilk neslin Mekki-Medenî'yi bilmekle memur kılınmadıklarını fakat Nâsîh-Mensûh'la iştiğal eden ulemanın buna ihtiyaç duyduğunu ifade etmesi konunun nesihle irtibatını gösterir niteliktedir.⁸

Tüm bunlar Zürkânî'nin de açıkça ifade ettiği gibi bir ilim olarak Mekki-Medenî'nin, ahkam ve hükümlerin tedriciliği meselelerinde temel müracaat kaynağı halini aldığıın göstergesidir.

Tarihî sürece bakıldığında konuyla ilgili ortaya konulan müstakil eserlerin sayısının ve Ulûmu'l-Kur'ân kaynaklarında konuya ayrılan yerin diğer ilimlere nazaran az olduğu rahatlıkla görülmektedir. Bir mesele olarak Mekki-Medenî'ye en sistematik şekilde yer veren kaynaklar ise ansiklopedik nitelikteki Ulûmu'l-Kur'ân eserleridir.

¹ Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1971), 394.

² Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burbân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2011), 109.

³ Celâlüddîn Ebû'l-Fazl Abdurrahmân b. Ömer b. Reslân el-Bulkînî, *Mevâkı'u'l-ulûm min mevâkı'in-nücûm*, thk. Enver Mahmud el-Mürsi Hattab (Tanta: Dâru's-sahabe li't-Türas, ts.), 30.

⁴ Celaleddîn Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtikan fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed b. Ali (Kahire: Dâru'l-hadis, 2006), 55.

⁵ İbn Akîle el-Mekki, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Şârika: Camiatü's-şârika, 2006), 1/203.

⁶ Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâbilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2017), 138, 139.

⁷ Muhâsibî, *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*, 394-397.

⁸ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfî, *el-Burbân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2011), 113; Suyûtî, *el-İtikan fî ulûmi'l-Kur'ân*, 1/49,50; Ayrıca bk. Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib Muhammed Basrî Bâkîllânî, *el-İntisar li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İsam Kudat, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2001), 1/237, 238.

1. Ulûmu'l-Kur'ân Literatüründe Mekkî-Medenî'nin Yeri

Neshin Mekkî-Medenî'ye tesis ettiği zemin, âyetlerin önceliği-sonralığı yani nâsîh mi mensûh mu olduğunu belirleyen bir kriter işlevi görmüştür. Dolayısıyla Mekkî-Medenî'nin ortaya çıkış serüveninin, gerek Ahkâmu'l-Kur'ân gerekse neshin en önemli ayağı olup âyetlerin nüzûl önceliğini tespit etme gayesine matuf olduğu söylenilebilir. Belki de diğer alanlarla irtibatı ve bu işlevselliğinden dolayı Mekkî-Medenî'nin müstakil olarak ele alındığı eserlerin sayısı az olmuş, bu ilim, hüküm çıkarmada fikhın, tefsirde Ahkâmu'l-Kur'ân'ların ve bir alan olarak Nâsîh-Mensûh'un konusu olmuştur. Nitekim, Mekkî-Medenî konusunu en kapsamlı şekilde ele alan müellifler olan Zerkeşî ve Suyûtî başta olmak üzere onların üslûbunu sürdüren diğer müelliflerin de bu bölümlerdeki kaynakları müstakil Mekkî-Medenî eserlerinden ziyade Ahkâmu'l-Kur'ân, Nâsîh-Mensûh, Fedâilu'l-Kur'ân ve Delâil türü eserlerdir.⁹ Çünkü bu tür eserlerin de müstakil Mekkî-Medenî eseri olmamalarına rağmen, konuya yer ayırdıkları görülmektedir.

Mekkî-Medenî ile irtibatı yüksek eserlerden bir diğeri de âyet sayılarını ve sûre isimlerini konu alan eserlerdir. Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *el-Beyân fî addi Âyi'l-Kur'ân*'ı,¹⁰ Zerkeşî'nin de kaynakları arasında yer alan Ca'berî'nin (ö. 732/1332) *el-Meded fî ma'rifeti'l-aded*¹¹ ile Hüsnü'l-meded *fî ma'rifeti fenni'l-aded*¹² isimli eserleri, İbn Kemal Paşa'nın (ö.940/1534) *Risâle fî Esmâi's-suver ve kevniba Mekkîyye ve Medenîyye*¹³ isimli eseri bu kategoriye örnek olarak zikredilebilir.

Kur'ân'ın nüzûlü çerçevesinde kaleme alınan eserler de Mekkî-Medenî'ye dair veri sağlayan kaynaklar arasındadır. Zerkeşî ve Suyûtî'nin de kaynakları arasında yer alan İbn Habîb en-Nisâbü'rî'nin (ö. 406/1016) *Kitâbu't-tenzîl ve tertîbuhu* ismiyle de bilinen *Kitâbu't-tenbîh ala fadli ulûmi'l-*

⁹ Suyûtî'nin, Mekkî-Medenî başlığı altında İbnü'l-Hassar'ın en-Nâsîh ve'l-mensûh'undan, İbnu'l-Arabî (ö. 543/1148) ve Ebû Cafer en-Nahhâs'ın (ö. 338/950) en-Nâsîh ve'l-mensûh isimli eserlerinden, Ebû Ubeyd (ö. 224/838) ve İbnu Durays'ın Fedâilu'l-Kur'ân'larından, Beyhakî'nin (458/1066) Delâilî'n-nübüvve'sinden istifade ettiği görülmektedir. Bk. Suyûtî, *el-İtkan*, 48-84; Beyhakî'nin Delâilî'n-nübüvve isimli eseri Zerkeşî'nin de kaynakları arasındadır. Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 40, 111. Ebû Ubeyd'in Fedâilu'l-Kur'ân'ından istifade eden bir diğer isim de Bulkînî'dir. Bk. Bulkînî, *Mevâku'u'l-ulûm*, 168. İbn Akîle el-Mekkî de ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kur'ân isimli eserinde İbnü'l-Hassar'ın en-Nâsîh ve'l-mensûh'undan, İbnu Durays'ın Fedâilu'l-Kur'ân'ından, Beyhakî'nin Delâilî'n-nübüvve'sinden faydalanmıştır. Bk. İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, 1/206, 220.

¹⁰ Ebû Amr Osman b. Sa'îd b. Osman el-Ümevî Dâni, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*, (Safât: Merkezü'l-mahtûtât ve't-türâs ve'l-vesâik, 1994)

¹¹ Burhânuddîn Ebû İshak İbrahim b. Ömer b. İbrahim b. Halîl el-Ca'berî, *el-Meded fî ma'rifeti'l-aded* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah Efendi, 13/3)

¹² Ca'berî, *Hüsnü'l-meded fî ma'rifeti fenni'l-aded* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 362/2) Her iki eserin de âyet sayıları, fasılalar ve âyetlerin Mekkîliği-Medenîliği üzerine bilgiler içerdiği bilinmektedir. Bk. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, "Ca'berî" (Erişim 5 Mayıs 2021).

¹³ İbn Kemal Ahmed Şemseddin Kemalpaşazade, *Risâle fî Esmâi's-suver ve kevniba Mekkîyye ve Medenîyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, 937) İSAM Kütüphanesi, "Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı" (Erişim 5 Mayıs 2021).

Kur'ân'i¹⁴ İbn Şihâb ez-Zührî'nin (ö. 124/742) *Tenzîlu'l-Kur'ân bi Mekte ve'l-Medîne*'si,¹⁵ bu kategorideki eserler arasında zikredilebilir. İsmi sayılan diğer eserler kadar yoğun olmamakla birlikte Hasâisu'l-Kur'ân ve Delâilü'n-nübüvve kapsamındaki eserlerin de konunun irtibatlı olduğu alanlar arasında yer aldığı görülmektedir.

2. Müstakil Formda Kaleme Alınmış Mekkî-Medenî Eserleri ve Müellifleri

Ansiklopedik Ulûmu'l-Kur'ân eserlerinin aktarımına göre Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) ve İzzüddîn ed-Dîrînî (ö. 694/1295) Mekkî-Medenî'ye dair müstakil eser ortaya koydukları bilinen iki isimdir.¹⁶ Bizim görebildiğimiz kadarıyla kronolojik sırayla taradığımız Ulûmu'l-Kur'ân eserleri arasında Mekkî-Medenî'ye dair eser ortaya koyanlara yer veren ilk müellif Suyûtî'dir. Suyûtî bu iki isme, *el-İtkân*'nın Mekkî-Medenî başlığında *العز الديني و منهم مكي و الفرده بالتصنيف جماعة و* ifadesiyle, yani konuyla ilgili müstakil birer eser ortaya koyduklarını zikrederek yer vermektedir. Fakat Suyûtî de ondan sonraki diğer müellifler de bu iki ismin konuyla ilgili eserleri olduğunu zikretmekle yetinmiş, ilgili eserlerden bahsetmemişlerdir. Bu müelliflerin hayatına yer veren, olabildiğince geniş taramaya çalıştığımız biyografik eserlerde de ismi geçen müelliflerin Mekkî-Medenî'ye dair çalışmaları olduğu bilgisi yer almamıştır. Biyografik eserler üzerinden yaptığımız tarama neticesinde bu iki isme ilaveten dördü Suyûtî öncesi, ikisi Suyûtî sonrası olmak üzere altı isme daha rastlanmıştır. Burada, ilgili müelliflerin hayatlarına ve ortaya koydukları telifata yer verilecek, hayatları aktarılırken sadece ilmî kimlikleri ve eserlerine vurgu yapılacak, detaylı bir anlatıma girilmeyecektir.

2.1. Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyüb b. ed-Durays el-Becelî (ö. 294/906) -

Fedâilu'l-Kur'ân ve Mâ Nezele mine'l-Kur'ân bi Mekte ve Mâ Nezele bi'l-Medîne

Hicrî 200'lerin başında doğduğu bilinen¹⁷ müellifin isminin İbn Durays değil, İbn Ğaris şeklinde geçtiği kaynaklar da mevcuttur.¹⁸ Müellifin, Rey şehrinde 294 yılında vefat ettiği

¹⁴ Bk. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, "İbn Habîb en-Nisâbü'rî" (Erişim 5 Mayıs 2021).

¹⁵ Bk. İbn Şihâb ez-Zührî, *en-Nâsib ve'l-Mensûb*, *Tenzîlu'l-Kur'ân bi-Mekte ve'l-Medîne*, thk. Hâtim Salih ed-Damin (Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1998). Abdürrezzak Hüseyin Ahmed, Mekkî-Medenî üzerine kaleme aldığı kapsamlı çalışmasında Zührî'nin *Tenzîlu'l-Kur'ân*'ının Mekkî-Medenî konusunda bilgi sağlayan öncü bir eser olduğunu ifade etmektedir. Bk. Abdürrezzak Hüseyin Ahmed, *el-Mekke ve'l-Medenî fi'l-Kur'âni'l-Kerim* (Kahire: Daru İbn Affan, 1999), 1/67.

¹⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 48; İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân*, 1/204; Zürcânî, *Menâhilu'l-İrfân*, 138; Ebû Şehbe Muhammed b. Muhammed, *el-Medhal ilâ dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerim* (Riyad: Dâru'l-liva, 1987), 219.

¹⁷ Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.), 2/109; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1985), 13/450; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/160; Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdi ed-Dimeşki, *Tabakâtu ulemâi'l-hadîs* (Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1996), 2/350; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye* (Beyrut: Daru İhyai't-türasi'l-Arabi, ts.), 9/83.

¹⁸ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-ğünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdad: Mektebetü'l-Mü-senna, 1941), 2/1277.

bilinmekte,¹⁹ Zehebî (ö. 748/1348) vefat tarihinin 295 şeklinde de aktarıldığını fakat doğru olanın 294 olduğunu ifade etmektedir.²⁰

Kaynakların aktardığı bilgilerden müellifin, ilmi geleneğe sahip bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Durays da dedesi Yahya b. Durays gibi muhaddistir.²¹ Dedesinin Süfyânü's-Sevrî'nin (ö. 161/778) ilim halkasında bulunmuş²² sika ve huffaz bir ravi olduğu, sadece Hammad'dan on bin hadis aktardığı, kimilerine göre iki, kimilerine göre daha fazla hadiste ihtilata düştüğü de zikredilen bilgiler arasındadır.²³

Müellifin en meşhur eseri *Fedâilu'l-Kur'ân*'ıdır. Fuad Sezgin (ö. 2018), müellifin bu eserinin Zâhiriyye Kütüphanesi nr. 3814'de 61-38. ve 88-121. varaklar arasında bulunduğunu ve eserin hicrî 6. yüzyılda istinsah edildiği bilgisini aktarmaktadır.²⁴ Eser, *Fedâilu'l-Kur'ân ve ma ünzile mine'l-Kur'ân bi-Mekke ve ma ünzile bi'l-Medîne* ismiyle, Gazve Budeyr tahkikiyle Dımeşk'te, Saîd el-Ğâmîdî tahkikiyle de Cidde'de yayımlanmıştır.²⁵

Abdürrezzak Hüseyin Ahmed, Mekki-Medenî üzerine kaleme aldığı çalışmasında İbn Durays'ın bu eserinin konuyla ilgili elimizdeki kaynakların en önemlilerinden olduğunu hatta bazı araştırmacılara göre alanda kaleme alınan ilk eser olduğunu da ifade etmektedir.²⁶ Hüseyin Ahmed, kaynağın alandaki bu başarısını ise İbn Durays'ın hadis ilmindeki dirâyeti ve eserinde yer verdiği her rivâyetin senedini tam olarak vermesine bağlamaktadır.²⁷

¹⁹ Davûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/109; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 13/450; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zejünûn*, 2/1277; 1/458; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *İzâbü'l-meknûn fi zeyl ala Keşfü'z-zejünûn* (Beirut: Daru İhyai't-türâsi'l-Arabî, ts.), 4/197; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn esmai'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (Beirut: Daru İhyai't-türâsi'l-Arabî, 1951), 2/22; İbn Abdilhâdî, *Tabakâtu ulemâi'l-hadîs*, 2/350; Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm: Kamusu teracim li-eşberi'r-ricâl ve'n-nisa mine'l-Arab ve'l-müstarebin ve'l-nüsterikin* (Beirut: Daru'l-ilm li'l-Melayin, 2002), 6/46; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 9/83.

²⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 13/451.

²¹ Bk. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 13/450; a.mlf., *Tezkiye'tü'l-huffâz*, 2/160; İbn Abdilhâdî, *Tabakâtu ulemâi'l-hadîs*, 2/350.

²² Bk. Davûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/109; Zehebî, *Tezkiye'tü'l-huffâz*, 2/160.

²³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 13/450; a.mlf., *Tezkiye'tü'l-huffâz* (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998), 1/253.

²⁴ Bk. Fuad Sezgin, *Tarihü'l-türâsi'l-Arabî* (Riyad: Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suud, 1991), 1/96.

²⁵ Bk. İbn Durays, *Fedâilu'l-Kur'ân ve ma ünzile mine'l-Kur'ân bi-Mekke ve ma ünzile bi'l-Medîne*, thk. Gazve Budeyr (Dımeşk: Daru'l-fikr, 1987); thk. Misfer b. Saîd el-Ğâmîdî (Cidde: Dâru'l-Hafız li'n-neşr ve't-tibaa, ts.).

²⁶ Aynı kanaattaki bir diğer yazar için Bk. Ömer Faruk Akpınar, "İlk Fezâilu'l-Kur'ân Eserlerinden Bir Örnek: İbnü'd-Durays'ın Fezâilu'l-Kur'ân'ı" *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 10/2, (Güz 2010), 182, 186.

²⁷ Ahmed, *el-Mekki ve'l-Medenî*, 67.

Eserleri: *Fedâilu'l-Kur'ân ve mâ nezele mine'l-Kur'ân bi Mekke ve mâ nezele bi'l-Medîne*²⁸ *Fedâilu'l-Kur'ân*,²⁹ *Tefsîru'l-Kur'ân*,³⁰ *Ehâdîs*.³¹

2.2. Ebû'l-Kasım Ömer b. Muhammed b. Abdi'l-Kâfi (ö. 400 civarı) - *Beyânu Adedi Süveri'l-Kur'ân ve âyâihi ve kelimâtihi ve Mekkiyyihi ve Medeniyyihi*

Müellifi ve kendisi hakkında yeterince bilgiye ulaşamadığımız bu eserin el-Câmiatü'l-İslâmiyye nr. 1486'da ve Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye nr.74'de mahtut halde bulunduğu bilinmektedir.³² Abdürrezzak Hüseyin Ahmed, eserin seksen varaktan müteşekkil olduğunu ifade etmektedir.³³ Aynı zamanda eser, Medine mushafının basımını denetleyen kurulun istifade ettiği kaynaklar arasında da yer almaktadır.³⁴

2.3. Mekki b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045)

Mekki b. Ebî Talib'in, bazı kaynaklara göre hicrî 354,³⁵ bazı kaynaklara göre ise 355³⁶ Kayravan doğumlu olduğu bilinmektedir. Tabakat kaynaklarının çoğunluğunda 437 olarak kaydedilmiş olan vefat tarihini Dâvûdî (ö. 945/1539), 407 olarak vermektedir.³⁷ Müellifin akidede

²⁸ Bk. Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, 1/96. İbn Durays'ın biyografisine yer veren taradığımız kaynaklar arasında Fuad Sezgin dışında eseri bu isimle yani sadece Fedâilu'l-Kur'ân olarak değil, Mekki-Medeni ile birlikte aktaran başka bir esere erişemedik. Zahiriyeye Kütüphanesi kayıtlarında da eser, Fedâilu'l-Kur'ân ve ma nezele bi-Mekke ve ma nezele bi'l-Medine ismiyle yer almaktadır. Bk. Salah Muhammed el-Haymî, *Fehârisu ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm li-mahtûtâti dâru'l-kütübî'z-şâhîriyye* (Dümeşk: Mecmau'l-lügati'l-arabiyye, 1983), 2/384.

²⁹ Bk. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 13/449; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/160; Bağdâdî, *İzâbü'l-mekân*, 4/197; İbn Abdilhâdi, *Tabakâtu ulemâi'l-hadîs*, 2/350; Suyûtî, *Tabakâtül huffâz*, 2/160; Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 2/22; Ziriklî, *el-A'lam*, 6/46; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 9/83. Diğer kaynakların sadece Fedâilu'l-Kur'ân şeklinde verdiği eser ile Sezgin'in zikrettiği eserin aynı eser olma ihtimali yüksek olmasına rağmen burada her ikisini de ayrıca zikretmeyi uygun gördük.

³⁰ Bk. Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 2/22; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 9/83.

³¹ Eserin bir nüshası, Zahiriyeye Kütüphanesi nr. 11'de bulunmakta, 143a-158b varakları arasında yer almaktadır. Bk. Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, 1/97. Diğer bir nüshası da yine aynı kütüphane nr. 35'te bulunmakta, 177a-192a varakları arasında yer almaktadır. Bk. Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, 1/97.

³² Eserin buradaki varlığı kütüphanenin mevcut basılı fihristinden teyid edilememektedir. Bk. Abdüssettar Halvecî, *Fihrisu'l-mahtûtâti'l-Arabîyye bi-Dâri'l-kütübî'l-Mısriyye* (Kahire: Daru'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, 2011). Bilgiyi nakleden ikincil bir kaynak için Bk. Ebû Davud Süleyman b. Necah el-Endelüsî, *Muhtasaru't-tebyîn li hicâi't-tenzil*, (Medine: Mucemmau'l-melik Fehd, 2002), 3/1374; Ahmed, *el-Mekki ve'l-Medenî*, 1/68.

³³ Ahmed, *el-Mekki ve'l-Medenî*, 1/68.

³⁴ Muhammed Şefaât Rabbânî, *el-Mekki ve'l-Medenî* (Medine: Mucemmau'l-Melik Fehd li tibaati'l-mushafi's-şerif, t.y), 5; Ahmed, *el-Mekki ve'l-Medenî*, 1/67.

³⁵ Ebû Abdillâh Şihabuddîn Yakut b. Abdillâh Hamevi Bağdâdî Rûmî Yakut Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ: İrşâdu'l-erib ila ma'rifeti'l-edib* (Beyrut: Daru'l-ğarbi'l-İslami, 1993), 6/271.

³⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibar ale't-tabakât ve'l-a'sar*, (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997), 1/220; a.mlf., *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 17/591; Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 2/470.

³⁷ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/333.

Selefi, fıkhıta Mâlikî olduğu da aktarılan bilgiler arasındadır.³⁸ Ömrü boyunca Mısır, Mekke ve Kudüs'e ilmî seyahatlerde bulunduğu, buralarda ikamet ettiği ve ilim tahsil ettiği aktarılmaktadır.³⁹

Mekkî b. Ebû Talib'in hayatına yer veren eserlerin neredeyse hepsinde Mekkî, farklı ilim dallarında çokça eser veren ve Kur'ân ilimleri'nde mütebahhir bir zat olarak tanıtılmış, bu kategoride çokça eseri olduğu zikredilmiştir.⁴⁰ Kaynaklar müellifin eserlerinin şöhret bulan eserler olduğunu aktarmaktadır.⁴¹ Zehebî (ö. 748/1348), Mekkî'nin seksen eseri olduğunu,⁴² İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) eserlerinin sayısının sekseni aşkın olduğunu,⁴³ Ebû Muhammed Afifüddîn (ö. 947/1540) ise kırk eseri olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴ Yahya b. Ebû Bekir el-Yemânî (ö. 894/1488) de müellife ait sekiz eser saydıktan sonra bu sayılanlar dışında müellifin kırk eserinin daha olduğunu söylemiştir.⁴⁵ Şüphesiz bu veriler, sayı üzerinde netlik olmamasına rağmen müellifin eserlerinin çokluğuna işaret etmektedir.

Müellifin, tarihi kaynaklarda ismi zikredilen eserleri şu şekildedir:

³⁸ Çalışmamız müelliflerin tüm biyografisine yer vermeyi amaçlayan bir çalışma olmadığından burada daha çok müellifin kendisine nispet edilen eserleri ve velûd bir müellif olduğu bilgisine yer verilmiştir. Müellifin daha sistematik bir biyografisi için Bk. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, "Mekkî b. Ebû Talib" (Erişim 18 Nisan 2021).

³⁹ Hamevi, *Mu'cemu'l-Udeba*, VI/271; Zehebî, *Marifetu'kurrai'l-kibar* (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997), 1/220.

⁴⁰ Bk. Ebû't-tâhir Muhammed b. Yakub Fîruzâbâdî, *el-Belağâ fî terâcîmî eimmeti'n-nabv ve'l-lüğa*, (Daru's-saduddîn, 2000), 297; Ebû'l-hayr Şemsüddin b. el-Cezerî Muhammed, *Gâyetü'n-nihaye fî Tabakâti'l-kurra* (Bergstraesser: Mektebetü İbn Teymiyye, 1932), 2/310; Yahya b. Ebû Bekir b. Muhammed b. Hüseyin el-Amîri el-Harazî'l-Yemânî, *Ğirbalü'z-zaman fî vefayâtü'l-a'yan li'l-Hurzi* (Dimeşk: Matbaatu Zeyd b. Sabit, 1985), 356; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lüğaviyyin ve'n-nühât*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, ts.), 2/298; Dâvûdî, *Tabakâti'l-müfessirin*, 2/333; Ebû Muhammed Afifüddin Abdullah Tayyib b. Abdullah b. Ahmed Ba Mahreme, *Kalâdetü'n-nabr fî vefeyâtü'l-a'yânî'd-debr* (Cidde: Daru'l-minhac, 2008), 3/380; Ahmed b. Muhammed el-Ednevî, *Tabakâti'l-müfessirin*. thk. Süleyman b. Salih el-Hazzi (Medine: Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, 1997), 114, 115; Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Münestiri Muhammed Mahluf, *Şeceretü'n-nürî'z-zekîyye fî tabakâti'l-Mâlikîyye* (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003), 1/160; Muhammed Mahfuz, *Terâcîmü'l-müellifîne't-tunisiyyin* (Beyrut: Daru'l-ğarbi'l-İslami, 1994), 3/274-277. Müellifi sadece ismen zikreden kaynaklar için ayrıca Bk. Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed Haseni İdrisi Kettânî, *Fibrisü'l-febâris ve'l-esbât ve mu'cemu'l-me'âcim ve'l-meşyâhât ve'l-müselâlat: el-febâris* (Beyrut: Daru'l-ğarbi'l-İslamî, 1982), 1/300, 2/552; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaut (İstanbul: IRCICA, 2010), 3/348; Ebû'l-Berekat el-Enbârî, *Nuzhetü'l-Elba fî tabakâti'l-edba* (Zerka: Mektebetü'l-Menar, 1995), 254; Hamevi, *Mu'cemu'l-Udeba*, 6/271; Zehebî, *Ma'rifetu'l-kurrai'l-kibar*, 1/220; a.mlf., *Târibu'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâbir ve'l-a'lâm*, (Beyrut: el-Mektebetü't-tevfikiyye, 1993), 24/252; Ebû'l-Kasım Halef b. Abdülmelik b. Mesud İbn Beşküval, *es-Sıla: Kitâbü's-sıla fî târibi eimmeti'l-Endeliüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1955), 597.

⁴¹ Zehebî, *Ma'rifetu'l-kurrai'l-kibar*, 1/221; a.mlf., *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 17/591; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 2/298.

⁴² Zehebî, *Târibu'l-İslam*, 24/252.

⁴³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/310.

⁴⁴ Ebû Muhammed Afifüddin, *Kalâdetü'n-nabr*, 3/380.

⁴⁵ Bk. Yemânî, *Ğirbalü'z-zaman*, 356.

el-Müşkilü fi irâbi'l-Kur'an,⁴⁶ *el-Hidâye fi meâni'l-Kur'an*,⁴⁷ *Müntebihu'l-hücce li Ebî Ali el-Fârisî*,⁴⁸ *et-Tebîrâ fi'l-kirâati's-seb'a*,⁴⁹ *el-Kesf an vücûbi'l-kirâat ve ilelîha*,⁵⁰ *el-Vakf fi kella ve bela*,⁵¹ *Tenzîhu'l-melâike ani'l-meznûbi ve fadlibim*,⁵² *Hilâfu'l-ulemâ fi'r-rûb ve'n-nefs*,⁵³ *Şerbu iltimam ve'l-vakf*,⁵⁴ *el-Muciz fi'l-kirâa*,⁵⁵ *el-Hidâye fi't-tefsîr*,⁵⁶ *el-İcaz*,⁵⁷ *el-Lemb*,⁵⁸ *el-Hidâye fi'l-Kur'an*,⁵⁹ *el-Me'sur an Malik fi ahkâmi'l Kur'an ve tefsîrihi*,⁶⁰ *en-Nihâye ilâ bulûğî'l-ğaye*,⁶¹ *er-Riâye li tecvîdi'l-kirâe ve tabkîki lafzi't-tilâve*,⁶² *el-İbâne an meâni'l-kirâat*,⁶³ *Tesmiyyetü'l-abzâb*,⁶⁴ *el-Hurûfu'l-mudğame*,⁶⁵ *Makâyîsu'n-nabv*,⁶⁶ *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*,⁶⁷ *Nâsibu'l-Kur'an ve mensûbihi*,⁶⁸ *Ğarîbu'l-Kur'an*,⁶⁹ *Müşkilü irâbi'l-Kur'an*,⁷⁰ *el-İhtilâfu fi'z-zebîb*, *el-İhtilâfu fi adedi'l-aşâr*, *Beyânü'l-amel fi'l-hacc ve'l-ibrâm*, *Tesmiyyetü'l-abzâb*, *Tenbîbu alâ usûli kirâeti Nafi*, *İcâzü'l-cezâ ala kâtîli's-saydi fi'l-haram*, *el-İntisâf*,⁷¹ *Tenzîhu'l-melâiketi ani'z-zünûbi ve tafdîlibim ala benî Adem*,⁷² *et-Tezkîratu fi ihtilâfi'l-Kurrâ*,⁷³ *Lafzu't-tilâve*, *Şerbu'l-vakfi't-tâm*, *Kitâbu'l-idğam*, *Kitâbu's-sağâir ve'l-kebâir*, *Kitâbu'l-vakfi fi Kellâ ve Belâ ve'l-cevâbu bi-neam*, *Menâsiku'l-hac*, *Müntebahu kitâbi'l-ihvan*, *Müntebahu'l-*

⁴⁶ Fîruzâbâdî, *el-Belağâ*, 297; Yemânî, *Ğirbalü'z-zaman*, 356; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuat*, 2/298; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/333.

⁴⁷ Yemânî, *Ğirbalü'z-zaman*, 356; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 8/95.

⁴⁸ Yemânî, *Ğirbalü'z-zaman*, 356.

⁴⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. İbn Hayr, *el-Febrese*, thk. Muhammed Fuad Mansur (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998), 28; Yemânî, *Ğirbalü'z-zaman*, 356; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuat*, 2/298; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/333; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/470; Ebû'l-hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-âyr* (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.) 1/34,70; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/339.

⁵⁰ Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/471; *Ğirbalü'z-zaman*, 356; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/34; İbn Hayr, *el-Febrese*, 40; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1491.

⁵¹ Yemânî, *Ğirbalü'z-zaman*, 356; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuat*, 2/298; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/333; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1470.

⁵² Yemânî, *Ğirbalü'z-zaman*, 356.

⁵³ Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/470; Yemânî, *Ğirbalü'z-zaman*, 356.

⁵⁴ Yemânî, *Ğirbalü'z-zaman*, 356.

⁵⁵ Suyûtî, *Buğyetü'l-vuat*, 2/298; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/333; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/471; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1899.

⁵⁶ Suyûtî, *Buğyetü'l-vuat*, 2/298.

⁵⁷ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/333.

⁵⁸ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/333.

⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/2045; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/333.

⁶⁰ Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/471; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/333; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 8/95.

⁶¹ Ebû Muhammed Afîfüddin, *Kulâdetü'n-nabr*, 3/380.

⁶² İbn Hayr, *el-Febrese*, 38; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/470; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/908.

⁶³ Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/470; İbn Hayr, *el-Febrese*, 39.

⁶⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/404.

⁶⁵ Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/470; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/660.

⁶⁶ İbn Hayr, *el-Febrese*, 40.

⁶⁷ İbn Hayr, *el-Febrese*, 41; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/471.

⁶⁸ Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/470; İbn Hayr, *el-Febrese*, 46; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1920.

⁶⁹ İbn Hayr, *el-Febrese*, 59.

⁷⁰ İbn Hayr, *el-Febrese*, 60.

⁷¹ Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/470.

⁷² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/495; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/470.

⁷³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/393.

hucce,⁷⁴ *el-Kâfî*,⁷⁵ *el-Hâdî*,⁷⁶ *et-Tecrîd*,⁷⁷ *Muhtasarı Abkâmi'l-Kur'an*,⁷⁸ *el-İcâzu fî-nâsibi'l-Kur'an ve mensûbih*,⁷⁹ *el-İzâh fî nâsibi'l-Kur'an ve mensûbih*,⁸⁰ *es-Sağair ve'l-Kebâir*,⁸¹ *Müşkilâtı'l-Kur'an*,⁸² *el-Müntekâ fî'l-abbar*,⁸³ *el-Yââtü'l-müşeddede*⁸⁴

Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), müellifin bu eserlerinin dışında on beş ciltlik bir tefsirinin varlığından söz etmektedir.⁸⁵ Mekkî'nin kendi kaleme aldığı eserlerini ve ilminden istifade ettiği hocalarını bizzat kaydettiği bir fihristinin de varlığından söz edilmektedir.⁸⁶

Zikri geçen eserlerden Mekkî b. Ebî Talib'in velûd bir yazar olduğu rahatlıkla anlaşılmasına rağmen Mekkî'ye nispet edilen eserlerin çokluğu değerlendirilirken farklı tarihi kaynakların aynı eseri farklı isimlerle zikretmiş olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Nitekim yukarıda saydığımız bazı eserlerin diğerleriyle olan isim ve konu benzerlikleri bu görüşümüzü destekler niteliktedir.

Her bir tabakat müellifi yukarıda ismi verilen bu eserlerden sadece bazılarını zikretmiş, zikri geçenler arasında da bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla Mekkî-Medenî'ye dair bir esere yer verilmemiştir. Ulaşabildiğimiz biyografik kaynaklar arasında Mekkî b. Ebî Talib'in konuyla ilgili bir eseri olduğu bilgisini sadece Taşköprülüzâde (ö. 968/1561) aktarmıştır. Fakat onun eser ismi zikretmeksizin aktardığı bu bilginin ilk sahibi zaten Suyûtî'dir. Dolayısıyla bu veri de bizi Suyûtî öncesine götürmeyi başaramamaktadır.

Suyûtî'nin Mekkî-Medenî başlığı altında Mekkî'ye nispetle verdiği iki aktarım bulunmakta, muhakkikler her iki aktarıma da kaynak olarak Mekkî b. Ebî Talib'in *el-İzâh li nâsibi'l-Kur'an ve mensûbih* isimli eserini göstermektedir.⁸⁷ Nitekim Zerkeşi ve Suyûtî'nin Ulûmu'l-Kur'anları üzerine karşılaştırmalı bir çalışma ortaya koyan Hazım Sa'îd Haydar da Suyûtî'nin kastettiği eserin *el-İzâh li nâsibi'l-Kur'an* olabileceğini ifade etmekte,⁸⁸ Abdürrezzak Hüseyin Ahmed de Mekkî-Medenî üzerine ortaya koyduğu çalışmasında Sa'îd Haydar'ın bu kanaatini desteklemektedir.⁸⁹ Sa'îd Haydar;

⁷⁴ Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/471.

⁷⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zejjünûn*, 1/174; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/50.

⁷⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/50.

⁷⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/50.

⁷⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zejjünûn*, 1/1.

⁷⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zejjünûn*, 1/206.

⁸⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zejjünûn*, 1/210.

⁸¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zejjünûn*, 2/1432.

⁸² Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/471; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zejjünûn*, 2/1695.

⁸³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zejjünûn*, 2/1851; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/471.

⁸⁴ Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/471; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zejjünûn*, 2/2048.

⁸⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zejjünûn*, 1/459.

⁸⁶ Bk. Durmuş Ali Kayapınar, *Mekkâ İbnü Ebî Talib el-Kaysî: Asrı, Hayatı ve Eserleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1986), 182.

⁸⁷ Bk. Suyûtî, *el-İtkan*, thk. Ahmed b. Ali (Kahire: Dâru'l-hadis, 2006), 1/74 (muhakkik dipnotu); Suyûtî, *el-İtkan*, thk. Merkezu'd-dirasati'l-Kur'âniyye (Medine: Mucemmu'l-Melik Fehd li tibaati'l-mushafi's-şerif, ts.), 1/107, 109.

⁸⁸ Bk. Hazım Sa'îd Haydar, *Ulûmu'l-Kur'an beyne'l-Burbân ve'l-İtkân: Dirâse mukârene* (Medine: Dâru'z-zaman, 1420), 164.

⁸⁹ Ahmed, *el-Mekkâ ve'l-Medenî fî'l-Kur'âni'l-Kerim*, 1/73-75.

Suyûtî'nin Mekkî'ye nispet ettiği ilk aktarımın yakın kaynağının Zerkeşî olduğu, Zerkeşî'nin de bu aktarımı kaynak göstermeksizin *el-İzâb*'tan aldığı iddiasındadır. Fakat, bu ilk aktarım⁹⁰ *el-İzâb*'ta olmadığı gibi Zerkeşî'de de yer almamaktadır. Diğer yandan Suyûtî'nin Mekkî'ye nispetle naklettiği ikinci aktarım⁹¹ Sa'îd Haydar'ın iddia ettiği şekilde ismi geçen eserle uyumludur.⁹² Suyûtî Mekkî-Medenî ayrımına dair altı kriter zikretmekte, Sa'îd Haydar, Suyûtî dile getirmese de onun bu kriterleri Zerkeşî'den aldığını ifade etmektedir. Sa'îd Haydar'a göre Zerkeşî de bu kısmı kaynak vermeksizin Mekkî'nin *el-İzâb*'ından aktarmaktadır.⁹³

Hüseyin Ahmed de Sa'îd Haydar ile benzer kanaatlerde bulunmaktadır. Suyûtî, Nâsih-Mensûh başlığında da Mekkî-Medenî başlığındaki yöntemini sürdürmüş, Mekkî'nin nesihle ilgili müstakil bir eser ortaya koyduğunu ifade etmiş fakat eser ismi vermemiştir.⁹⁴ Suyûtî'nin bu başlık altında Mekkî'den yaptığı aktarımlar onun nesih üzerine kaleme aldığı *el-İzâb li nâsibi'l-Kur'ân* isimli eseriyle uyumludur.⁹⁵ Çünkü Suyûtî, *el-İtkân*'ın افرده بالتصنيف ifadesini kullandığı her başlığında müstakil eser ortaya koyduğunu ifade ettiği isimlerin eserleriyle uyumlu aktarımlarda bulunmuştur.

Dolayısıyla Hüseyin Ahmed'e göre Mekkî-Medenî başlığındaki aktarım da diğerlerindeki gibi müstakil bir esere işaret etmeli, bu aktarımlar henüz tespit edilemese de Suyûtî'nin varlığını zikrettiği ilgili eserle bire bir uyumlu olmalıdır. Hüseyin Ahmed'e göre ikinci bir ihtimal de aktarımın kaynağının *el-İzâb* olabileceğidir. O, bu başlık altında Mekkî'den yapılan aktarımların *el-İzâb* ile bire bir/lafzen uyumlu olmadığını kabul etmekte,⁹⁶ fakat Suyûtî'nin kaynağının bu eser olması için lafzen bir uyum bulunmasının da zorunlu olmadığını ifade etmektedir. Hüseyin Ahmed'e göre Suyûtî'nin وَقَالَ مَكِّي: şeklinde Mekkî'ye nispet ettiği bu aktarım lafzen değil, mefhûmen de olabilir. Ahmed, Suyûtî'nin Mekkî'ye nispet ettiği aktarımların Mekkî-Medenî ayrımının kriterlerine işaret etmesini, *el-İzâb*'ta da muhtasar şekilde Mekkî-Medenî ayrımının kurallarının verilmesini bu kanaatinin delili olarak görmektedir.⁹⁷

⁹⁰ وَقَالَ مَكِّي: هَذَا إِنَّمَا هُوَ فِي الْأَكْثَرِ وَلَيْسَ بِعَامٍّ وَفِي كَثِيرٍ مِنَ السُّورِ الْمَكِّيَّةِ: {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا} Bk. Suyûtî, *el-İtkân*, thk. Muhammed Ebû'l-fazl İbrahim (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âmmeh, 1974), 1/69.

⁹¹ كُلُّ سُورَةٍ فِيهَا ذِكْرُ الْمَنَافِقِينَ فَمَدَنِيَّةٌ Bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 1/69.

⁹² Krş. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İzâb*, 114; Suyûtî, *el-İtkân*, 1/69.

⁹³ Haydar, *Ulûmu'l-Kur'ân beyne'l-Burbân ve'l-İtkân*, 164. Ayrıca krş. Zerkeşî, *el-Burbân* (Kahire: Dâru't-turâs, ts.), 188; Mekkî, *el-İzâb*, 114.

⁹⁴ Bk. Suyûtî, *el-İtkân*, thk. Muhammed Ebû'l-fazl İbrahim (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âmmeh, 1974), 3/66.

⁹⁵ Bazı örnekler için krş. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İzâb*, 72, 108; Suyûtî, *el-İtkân*, 3/69, 70.

⁹⁶ Bk. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İzâb*, 113-115; Ayrıca krş. Suyûtî, *el-İtkân*, thk. Ahmed b. Ali (Kahire: Dâru'l-hadis, 2006), 1/74 (muhakkik dipnotu); Suyûtî, *el-İtkân*, thk. Merkezu'd-dirasatü'l-Kur'âniyye (Medine: Mucemmu'l-Melik Fehd li tibatü'l-mushafî's-şerif, ts.), 1/107, 109; Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-İzâb li nâsibi'l-Kur'ân ve mensûhib*, thk. Ahmed Hasan Ferhad (Cidde: Dâru'l-menâre, 1986).

⁹⁷ Bk. Ahmed, *el-Mekkî ve'l-Medenî fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 1/74.

Kanaatimizce gerek Sa'îd Haydar'ın gerek de Hüseyin Ahmed'in tespit ettiği veriler ve bunlar üzerinde sağladığı çıkarımlar ifadelerin *el-İzâb*'a aidiyyetini ortaya koyacak kadar güçlü değildir. *el-İzâb* ile birebir uyumlu olan ikinci nakil Haydar'ın tespitini kuvvetlendiriyor gibi gözükse de tek başına bu veri müellife ait bir Mekkî-Medenî eseri olmadığı ve aktarımın *el-İzâb*'tan yapıldığı sonucunu vermemelidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi müellifin eserlerinin birbirini barındıran, yer yer birbirinin şerhi ya da muhtasarı niteliğindeki eserler olma durumu göz ardı edilmemelidir. Yani Mekkî'nin aynı ifadeyi hem -varsa- Mekkî-Medenî eserinde hem de konuyla yakın irtibatlı nesih içerikli *el-İzâb* isimli eserinde zikretmiş olabileceği de düşünülmelidir. Kaldı ki ilgili aktarımlar yalnızca tek bir eserin diline ait olabilecek derinlikli tahliller barındırmamaktadır.

Kanaatimizce tam da bu sebepten Haydar'ın ikinci argümanı ve Hüseyin Ahmed'in kanaati de tenkide açıktır. Suyûtî'nin Zerkeşî'den istinbat ettiğini söylediği altı kriter sadece Zerkeşî'nin tespit ettiği veriler değil, Mekkî-Medenî'yi konu alan her müellifin neredeyse aynı cümle kalıbıyla zaten aktardığı verilerdir. Hüseyin Ahmed'in, aktarımın lafzen değil, mefhûmen yapılmış olabileceği yorumu makuldür. Fakat bu da Suyûtî'nin ilgili aktarımları *el-İzâb*'tan yaptığı ön kabulünün bir teyididir ve bu ön kabule ilmi bir değer atfedilmesi için yeterli değildir. Yeterli verinin sağlanamadığı, örneklerin birinin *el-İzâb*'la bire bir uyumlu olup diğerinin değil *el-İzâb*'la, başka herhangi bir eserle de uyumunun tespit edilemediği bir zeminde verileri *el-İzâb* üzerinde kesinleştirmek doğru olmayacaktır.

Tüm bunlar, ya Suyûtî'nin iddia ettiği gibi Mekkî b. Ebi Tâlib'e ait kendisine ve bilgisine henüz ulaşamadığımız bir Mekkî-Medenî eserinin olduğunu ve Suyûtî'nin aktarımı bu eserden yaptığını ya da sadece Mekkî olarak zikrettiği bu şahsın henüz tespit edemesek de Mekkî b. Ebi Tâlib ile aynı kişi olmadığını göstermektedir. Nitekim isimlerin tam künyesini Suyûtî değil, İtkan muhakkikleri vermektedir. Bu ihtimal üzerinden meseleye yaklaşıldığında ise vefat tarihi itibarıyla Suyûtî'nin zikretme ihtimali bulunan, Mekkî ismini taşıyan dört ayrı müellife rastlanmaktadır:

Mekkî b. İbrahim b. Beşir: Vefatı Hicrî 215 olan müellifin eserleri arasında Mekkî-Medenî içerikli bir eser yer almamaktadır.⁹⁸ Mekkî b. Abdisselam er-Rumeylî: Doğum tarihi Hicrî 432, vefatı ise 492 olan müellifin zikri geçen eserleri arasında Mekkî-Medenî'ye dair bir esere rastlanmamaktadır.⁹⁹ Mekkî b. Muhammed b. İsa: Vefatı Hicrî 501 olarak aktarılan müellife ait herhangi bir Mekkî-Medenî eseri zikredilmemektedir.¹⁰⁰ Mekkî b. Reyyan: Vefatı Hicrî 603 olan müellif bir kıraat alimidir ve sayılan eserleri arasında Mekkî-Medenî'ye dair bir eser

⁹⁸ Bk. Şemsüddin İbnü'l-Ğazzâ, *Dîvânü'l-İslâm* (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1990), 4/125.

⁹⁹ Bk. Ziriklî, *el-A'lam*, 7/286.

¹⁰⁰ Suyûtî, *Buğyetü'l-vuat*, 2/298.

bulunmamaktadır.¹⁰¹ Mekki b. Ebî Tâlib üzerine yapılan kapsamlı araştırmalarda da Ulûmu'l-Kur'ân kaynaklarının Mekki'ye nispet ettiği bir Mekki-Medeni eserine rastlanmamaktadır.¹⁰²

Tabakat kaynaklarından yeni bir veri elde edilinceye ya da Suyûtî'nin Mekki'ye nispet ettiği her iki ifadenin de herhangi bir eserle lafzen/bire bir uyumu tespit edilinceye kadar maalesef konu muğlaklığını koruyacaktır. Mekki b. Ebî Talib'in hayatına yer veren tarihi kaynakların neredeyse tamamında müellifin çok sayıda eseri olduğunun ve Kur'ân İlimlerinde mütebahhir olduğunun bilgisi sabit olunca ismi zikredilmese de Mekki-Medeni'ye dair bir eserin tespit edilemeyen eserleri arasında var olduğu ihtimaline her zaman bir açık kapı bırakılmalıdır.

2.4. Ebû Abdullah Muhammed b. Şureyh b. Ahmed b. Muhammed el-İşbili er-Raîni el-Mukrî (ö. 476/1083) - *el-Mekki ve'l-Medeni fî'l-Kur'ân ve'htilâfu'l-Mekki ve'l-Medeni fî âyihî*¹⁰³

Nahiv, kıraat ve hadis alimi olarak bilinen müellif, İşbiliyeli'dir.¹⁰⁴ Hayatını konu alan eserler, müellifin 392 yılında doğduğunu, 476 yılında vefat ettiğini aktarmakta,¹⁰⁵ Murâbitlar dönemi'nde yaşadığı ifade edilmektedir.¹⁰⁶ Ebû Abdullah el-İşbili'nin Endülüslü kâripler arasında olduğu ve icazetini Mekki b. Ebî Talib'den aldığı aktarılmaktadır.¹⁰⁷

Eserleri: *Kitâbu'l-Mekki ve'l-Medeni mine'l-Kur'ân ve ihtilâfuhu'l-Mekki ve'l-Medeni fî âye*,¹⁰⁸ *el-Kitâbu'l-kâfi fî'l-kıraati's-seb'i*,¹⁰⁹ *Kitâbu't-tezkâr fî kiraati's-seb'i*,¹¹⁰ *el-Febrese*.¹¹¹

¹⁰¹ Bk. İbnü'l-Ğazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 4/125; Zirikli, *el-A'lam*, 7/286.

¹⁰² Bk. Ahmet Hasan Ferhat, *Mekki b. Ebi Talib ve Tefsiri'l-Kur'ân* (Amman: Dâru Ammar, 1997); Mahmud Şevket Öztürk, *Mekki b. Ebî Tâlib ve el-İbâne an Meâni'l-kurâât Adli Eseri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011); Kayapınar, *Mekki İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî*. Ayrıca Bk. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, "Mekki b. Ebû Tâlib" (Erişim 18 Nisan 2021). Diğer eserlerinin muhakkik mukaddimesinde yer verilen biyografisinde de Mekki b. Ebî Talib'e bu minvalde bir eser atfedilmemiştir. Bk. Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Hidaye ilâ bulûğı'n-nibaye*, thk. Câmîatü's-şârika. (Mecmuatu buhusi'l-kitab ve's-sünne, 2008); Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbane an meâni'l-kıraat*, thk. Abdülfettah İsmail Şelebî (Kahire: Daru Nehdati Mısır, ts.), 10-17.

¹⁰³ Eserin bu ismi için Bk.Rabbânî, *el-Mekki ve'l-Medeni*, 5; Ahmed, *el-Mekki ve'l-Medeni*, 1/76.

¹⁰⁴ Ebû Cafer Yahya b. Ahmed el-Endülüsi, *Buğyetü'l-mültemis fî tarihi ricâli ehlil-Endülüsi* (Kahire: Daru'l-kitabi'l-Arabi, 1967), 81.

¹⁰⁵ Ebû Cafer Endülüsi, *Buğyetü'l-mültemis*, 81; Zehebî, *Marifetu'kurrai'l-kibar*, 1/243.

¹⁰⁶ Ebû Cafer Endülüsi, *Buğyetü'l-mültemis*, 81.

¹⁰⁷ Zehebî, *Marifetu'kurrai'l-kibar*, 1/243.

¹⁰⁸ İbn Hayr, *Febrese*, 1/37.

¹⁰⁹ İbn Hayr, *Febrese*, 1/31; Zehebî, *Marifetu'kurrai'l-kibar*, 1/243.

¹¹⁰ İbn Hayr, *Febrese*, 1/31; Zehebî, *Marifetu'kurrai'l-kibar*, 1/243.

¹¹¹ İbn Hayr, *Febrese*, 1/381.

Bu eserleri dışında müellifin Ebû Amr el-Âla'nın (ö. 154/771) nakillerini *Kitâbu rivâyeti'l-idğami'l-kebîr* ismiyle,¹¹² Ebû Ali el-Farisî'nin (ö. 377/987) nakillerini *Kitâbu ihtisârî'l-büccce* ismiyle¹¹³ telif ettiği de bilinmektedir.

2.5. İzzüddîn ed-Dîrînî (ö. 694/1295[?])

Esas adının Abdülaziz b. Ahmed ed-Demîrî olduğu bilinen müellif, Mısır'ın Dîrîn köyüne nisbetle Dîrînî olarak zikredilmektedir.¹¹⁴ Hayatına yer veren eserlerin neredeyse hepsi onun, keramet gösteren, münzevî bir hayat yaşayan, zâhid bir ilim adamı olduğuna işaret etmektedir.¹¹⁵ Dîrînî'nin Rufâî koluna mensup sûfî bir kişi olup itikatta Eşârî, amelde Şafî olduğu bilinmektedir.¹¹⁶ Kaynaklar, onun Mısır'a bilhassa Kahire'ye çokça ilmî seyahatte bulunduğunu ve bölge insanının Dîrînî'den oldukça istifade ettiğini aktarmaktadır.¹¹⁷ Dîrînî'nin vefat tarihini bazı kaynaklar hicrî 694,¹¹⁸ bazıları 697¹¹⁹ bazıları 699¹²⁰ olarak vermektedir. Müellifin çokça eser ortaya koyduğu ve manzum eserleriyle meşhur olduğu bilinmektedir.¹²¹

Eserleri: *Naşmu't-tenbîh* (Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) Şafî mezhebinin beş temel muhtasarından biri olan et-Tenbîh isimli eserinin manzum halî),¹²² *Naşmü'l-Vecîz* (Gazzâlî'ye ait el-Vecîz isimli eserin beş bin beyiti aşkın şekilde nazma dökülmüş halî),¹²³ *es-Sîretü'n-nebeviyye*

¹¹² İbn Hayr, *Febrese*, 1/34.

¹¹³ İbn Hayr, *Febrese*, 1/40.

¹¹⁴ Bk. Zehebî, *Târibu'l-İslâm*, 51/332; Salahuddin Halil b. Aybek b. Abdullah es-Safedi, *el-Vafi bi'l- Vefeyâtu'l-a'yân*, nşr. Ahmed el-Arnaut (Beirut: 2000), 18/284, 285; Tacüddin Abdülvehhab b. Takıyyüddin es-Subkî, *Tabakâtü's-şafîyyeti'l-kübra* (Cize: Hicri lî't-tbaati ve'n-neşri ve't-tevzii, 1413), 8/199; Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Esedî eş-Şuhbî ed-Dîmeşkî Takıyyüddin İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-şafîyye* (Beirut: Alemlü'l-kütüb, 1986), 2/182.

¹¹⁵ Zehebî, *Târibu'l-İslâm*, 51/332; Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed el-Mısırî ibnü'l-Mülakkîn, *Tabakâtü'l-enliya* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1994), 447; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/311; Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 256; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 2/280; Salahuddin es-Safedi, *el-Vafi*, 18/284, 285; Subkî, *Tabakâtü's-şafîyyeti'l-kübra*, 8/199; Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Tagriberdî İbn Tagriberdî, *el-Menbelü's-sâfi ve'l-mustevfi ba'de'l-vafi* (Kahire: elHey'etü'l-Mısriyyetü'l-amme, ts.), 7/269.

¹¹⁶ Bk. İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-şafîyye*, 2/182; Subkî, *Tabakâtü's-şafîyyeti'l-kübra*, 8/199; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/311; İbnü'l-Ğazzî, *Divânü'l-İslâm*, 2/282.

¹¹⁷ Salahuddin es-Safedi, *el-Vafi*, 18/284, 285.

¹¹⁸ Bk. Subkî, *Tabakâtü's-şafîyyeti'l-kübra*, 8/199; Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 257; İbnü'l-Ğazzî, *Divânü'l-İslâm*, 2/282.

¹¹⁹ Bk. Ebû Muhammed Cemaleddin Abdurrahim b. el-Hasan İsnevi, *Tabakâtü's-şafîyye* (Beirut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2002), 1/270; İbnü'l-Mülakkîn, *Tabakâtü'l-enliya* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1994), 1/447; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zejjînün*, 1/924, 2/1012.

¹²⁰ Bk. İbn Tagriberdî, *el-Menbelü's-sâfi*, 7/269.

¹²¹ Bk. İbnü'l-Mülakkîn, *Tabakâtü'l-enliya*, 447; İbn Tagriberdî, *el-Menbelü's-sâfi*, 7/271; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/311; Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 256; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 2/280.

¹²² İsnevi, *Tabakâtü's-şafîyye*, 1/269; İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-şafîyye*, 2/182; Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 256; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 2/280.

¹²³ İbnü'l-Ğazzî, *Divânü'l-İslâm*, 2/282; İsnevi, *Tabakâtü's-şafîyye*, 1/269; İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-şafîyye*, 2/182; İbn Tagriberdî, *el-Menbelü's-sâfi*, 7/271; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/311; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 2/280; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 5/241.

(manzum),¹²⁴ *Kasîdetü'l-lâmiyye*,¹²⁵ *el-Misbâhu'l-münîr fî ilmi't-tefsîr* (Dâvûdî ve Kehhâle'ye göre eser iki ciltten müteşekkil bir tefsirdir.),¹²⁶ *et-Teyşîr fî ilmi't-tefsîr* (İbn Kâdî Şuhbe ve Dâvûdî'ye göre eser üç bin iki yüz beyitlik, Ziriklî'ye göre ise üç bin beyiti aşkın manzum bir tefsirdir.),¹²⁷ Tasavvuf'a dair *Tabâretü'l-kulûb fî zikri allâmi'l-ğuyûb*¹²⁸ ile *Envâru'l-meârif ve esrâru'l-avârif*,¹²⁹ *Tefsîru esmâi'llâhi'l-büsânâ, el-Vesâil ve'r-resâil*,¹³⁰ *Ğarîbu'l-Kur'ân*,¹³¹ *İrşâdu'l-bayara*,¹³² *ed-Durru'l-mültekata fî'l-mesâili'l-mubtelita*,¹³³ *er-Ravdatü'l-enîka fî beyâni's-serîa ve'l-hakîka*.¹³⁴

Sayılan eserler dışında İsnevî (ö. 772/1370), müellife ait iki ciltlik bir tefsirin,¹³⁵ Ednevî (ö. 1050/1640'dan sonra) ve Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) iki ciltlik ve manzum bir tefsirin varlığından söz etmekte,¹³⁶ İbnü'l-Ğazzi (ö. 1167/1753) ise biri tek diğeri iki ciltten müteşekkil iki ayrı manzum tefsirden bahsetmektedir.¹³⁷ Muhtemelen bu iki eser, *et-Teyşîr fî ilmi't-tefsîr* ile *el-Misbâhu'l-münîr fî ilmi't-tefsîr* isimli eserlerdir. Çünkü bu müellifler Dîrînî'nin ismi geçen tefsirlerini ayrıca zikretmemişlerdir.

Dîrînî, Suyûtî'nin konuya dair müstakil eser ortaya koyduğunu ifade ettiği ikinci isimdir. Fakat Mekkî b. Ebî Talib'te olduğu gibi Dîrînî'ye nispet edilen eserler arasında da Mekkî-Medenî'ye dair bir esere rastlanmamaktadır.¹³⁸ Mustafa Ünver'in *Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmi* ismiyle 1998 yılında tamamladığı doktora çalışmasında Dîrînî'ye atfedilen eserin müstakil bir Mekkî-Medenî eseri olmadığı iddia edilmiştir. Sözü geçen eserin yine Dîrînî'ye ait *et-Teyşîr fî Ulûmi't-tefsîr* isimli eser olduğu söylenmiş fakat bu yargı temellendirilmemiştir.¹³⁹ Benzer bir yargı Abdürrezzak Hüseyin Ahmed tarafından da dile getirilmiştir.¹⁴⁰ İsmi geçen eser incelendiğinde eserde Mekkî-Medenî'nin müstakil olarak ele alınmadığı görülmektedir. Eserde sadece sûrelerin özellik ve içerikleri konu

¹²⁴ İsnevî, *Tabakâtü's-safîyye*, 1/269; İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-safîyye*, 2/182; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/311; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 2/280; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 5/241.

¹²⁵ İbnü'l-Mülakkin, *Tabakâtü'l-evliya*, 447.

¹²⁶ İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-safîyye*, 2/182; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/312; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 5/241.

¹²⁷ İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-safîyye*, 2/182; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/312; Ziriklî, *el-A'lam*, 7/286.

¹²⁸ Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 257; İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-safîyye*, 2/182; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/312; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 2/280; İbnü'l-Ğazzi, *Divânu'l-İslâm*, 2/282; Ziriklî, *el-A'lam*, 4/13; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 5/241.

¹²⁹ İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-safîyye*, 2/182; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/312.

¹³⁰ İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-safîyye*, 2/182; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/312.

¹³¹ Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 257.

¹³² Ziriklî, *el-A'lam*, 4/13; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 5/241.

¹³³ Ziriklî, *el-A'lam*, 4/13.

¹³⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, 1/924.

¹³⁵ Bk. İsnevî, *Tabakâtü's-safîyye*, 1/269.

¹³⁶ Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 257; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 2/280.

¹³⁷ İbnü'l-Ğazzi, *Divânu'l-İslâm*, 2/282.

¹³⁸ Tespitimizi destekleyen bir başka kaynak için Bk. Ahmed, *el-Mekkî ve'l-Medenî*, 1/77.

¹³⁹ Bk. Mustafa Ünver, *Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 67, 68.

¹⁴⁰ Bk. Ahmed, *el-Mekkî ve'l-Medenî*, 1/77.

alınmış, yeri geldikçe Mekkîliği Medenîliği noktasında ihtilaf bulunan âyetlere değinilmiştir. Eser, mushaf tertibi üzere sûrelerin içeriklerini konu alan manzum bir telifdir. Muhtemelen Ünver'i bu çıkarıma sevkeden amil de eserin formudur. Çünkü Suyûtî, Mekkî-Medenî başlığı altında Dîrîni'ye atfettiği tek aktarımda manzum bir örnek sunmaktadır.¹⁴¹ Fakat bizim tespitimize göre Suyûtî'nin Dîrîni'ye atıfla sunduğu bu manzum örnek eserle uyuşmamaktadır.¹⁴² Sa'îd Haydar, Mekkî b. Ebî Talib için yukarıda başvurduğu çıkarıma burada da başvurmuştur. Suyûtî'nin Dîrîni'ye nispet ettiği Mekkî-Medenî eserine ulaşlamamasına rağmen onun Dîrîni'den yaptığı aktarımın müellifin *et-Teysîr* isimli eserindeki verilerle mefhum olarak uyuştüğünü ifade etmiştir.¹⁴³

Fakat yukarıda zikrettiğimiz tenkidi burada da yinelemek gerekirse denilebilir ki, Sa'îd Haydar'ın mefhum olarak uyuştüğünü ifade ettiği aktarım Mekkî-Medenî söz konusu olduğunda her müellifin aktardığı bir bilgidir. كَلَا lafzının Mekkî döneme ait olduğunu ifade eden bu mukarrar bilginin Dîrîni'nin sadece *et-Teysîr* isimli eserinde değil diğer eserlerinde de bulunması muhtemeldir. Aynı durum Dîrîni dışındaki tüm müellifler için de geçerlidir. Dîrîni de bu bilgiyi pekala hem bugün elimize ulaşmamış olan Mekkî-Medenî eserinde hem de *et-Teysîr* isimli tefsirinde ayrı ayrı ve tekrar tekrar zikretmiş olabilir. Suyûtî'nin aktardığı manzum örneğin *et-Teysîr* ile -üstelik sadece mefhum olarak- uyuşması aktarımın kaynağının *et-Teysîr* olduğunu gösteren yeterli bir veri değildir.

Eldeki verilerin yetersizliği ya Suyûtî'nin iddia ettiği gibi Dîrîni'ye ait, kendisine ve bilgisine henüz ulaşamadığımız bir Mekkî-Medenî eserin olduğunu ve Suyûtî'nin aktarımı bu eserden yaptığını¹⁴⁴ ya da sadece el-İzzü'd-dîrîni olarak zikrettiği bu şahsın -henüz tam tespit edemesek de- İzzü'd-din ed-Dîrîni ile aynı kişi olmadığını göstermektedir. Biyografik kaynaklar tarandığında müellifimiz dışında aynı ismi taşıyan iki isme daha rastlanmakta, fakat bu isimlere nispet edilen herhangi bir Mekkî-Medenî eserin varlığı görülmemektedir. Ebû Muhammed Abdülaziz b. Muhammed b. Sa'îd ed-Demîrî ed-Dîrîni: Vefatı hicri 607 olan müellifin İbn İshak'ın *es-Sîre*'sini

¹⁴¹ Bk. Suyûtî, *el-İtkân*, (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-amme, ts.), 1/70.

وَقَالَ الدِّيرِينِيُّ رَجَمَهُ اللَّهُ :
وَمَا نَزَلَتْ كَلَامًا يَبْتَرِبُ فَاغْلَمُنْ
وَلَمْ تَأْتِ فِي الْقُرْآنِ فِي نِصْفِهِ الْأَعْلَى

¹⁴² Krş. Suyûtî, *el-İtkân* (Kahire: Daru'l-hadis, 2006), I/75; Ebû Muhammed İzzüddin Abdülaziz b. Ahmed b. Said ed-Dîrîni, *Kitâbu't-teysîr fî ulûmi't-tefsîr* (Kahire: Matbaatü't-tekdümü'l-ilmiyye, ts.)

¹⁴³ Sa'îd Haydar'ın mefhum olarak aynı bilginin yer aldığını ifade ettiği *et-Teysîr*'deki beyit için Bk. Dîrîni, *Kitâbu't-teysîr*, 69. Beyit şu şekildedir:

وَالرَّدْعُ فَالْوَقْفُ عَلَيْهَا يَجْرِي كَلَامًا لَهَا وَجْهَانِ مَعْنَى الرَّجْ
اثْبَتَ بِهَا مَا بَعْدَهَا يُلْقَا وَالْإِبْتِدَاءُ بِهَا بِمَعْنَى حَقًّا
وَالْكَلِّ فِي النُّصْبِ الْأَخِيرِ فَاتَّبَعُ وَهِيَ ثَلَاثٌ وَثَلَاثُونَ اسْتَمَّ
وَقِسْمَةُ الْفَرَا هِيَ الْمَرْضِيَّةُ وَكُلُّهَا فِي السُّورِ الْمَكِّيَّةِ

¹⁴⁴ Kanaatimizi destekleyen bir başka kaynak için Bk. Müsâid b. Süleyman b. Nâsır et-Tayyar, *el-Muharrer fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Cidde: Merkezi'd-dirâsât ve'l-ma'lumâti'l-Kur'âniyye bi ma'hedi'l-İmam eş-Şâtübî, 2008), 114.

nazmettiği bilinmektedir.¹⁴⁵ Ebu Muhammed Kemâlüddîn Ebu'l-Beka Muhammed b. Musa b. İsa Ali ed- Demîrî el-Mısırî eş-Şâfiî: Hicri 750 yılı civarında doğan, vefat tarihi konusunda ihtilaf bulunan müellifin kendisine nispet edilen, *Hayâtü'l-bayavân* ve *Şerhu'l-minbâc* isimli iki eseri bulunduğu bilinmektedir. *Sünenü İbn Mâce*'nin şerhine dîbâce yazdığı bilgisi de aktarılmaktadır.¹⁴⁶

2.6. Bedrüddîn Muhammed b. Eyyûb b. Abdülkâhir b. Berekât et-Tâdifî el-Hanefî el-Halebî (ö. 705/1305) - *el-Urcûzetü'l-Mütedammine Marifetu'l-Mekkî ve'l-Medenî min Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*

Biyografisine yer veren kaynaklara göre müellifin, 628 yılında Suriye'nin Tâdif köyünde doğduğu bilinmektedir.¹⁴⁷ Ebû Abdillâh el-Fâsî'den bir müddet ilim almış, kıraat ve Arapça'da uzmanlaşmış,¹⁴⁸ kaynaklarda kıraat ve tefsir alimi olarak zikredilmiştir.¹⁴⁹ Halep'in alınmasından sonra Mısır'a gittiği, burada dil, hadis ve diğer ilimlerle de ilgilendiği aktarılmaktadır. Müellif, hicrî 705 yılının Ramazan ayında vefat etmiştir.¹⁵⁰ Müellifin ilgili eserinin, müellif hayattayken, hicrî yedinci asrın sonları sekizinci asrın başlarında kaleme alındığı aktarılmaktadır.¹⁵¹

Eserleri: *el-Urcûzetü'l-mütedammine marifetu'l-Mekkî ve'l-Medenî min süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*,¹⁵² *Kasîde fi zikri'l-Medenî ve'l-Mekkî*,¹⁵³ *Mubtasaru'r-râşif min zülâli'l-kâşif mine't-tefâsîr*¹⁵⁴ (Müellifin, Tefsir alanında ortaya koyduğu, Ebû'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983), Sa'lebî (ö. 427/1035), Ebû Abbâs

¹⁴⁵ Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyârî, *es-Sîretü'n-nebevî*, thk. Mustafa es-Sekka vd., (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebî, 1955), (mukaddime) 13.

¹⁴⁶ Yusuf b. İlyân b. Musa Serkis Dımeşkî, *Mucemu'l-Matbaâti'l-Arabîyye ve'l-muarrebe* (Kahire: Matbaatu Serkis, 1928), 2/887, 888.

¹⁴⁷ Zehebî, *Mu'cemu's-şuyûbi'l-kebîr*, 1/196; 2/173. Ayrıca Bk. İbn Hacer el-Askalani, ed-*Dureru'l-kâmine fi a'yâni'l-mietî's-sâmine* (Saydarabad: Meclisu Dâireti'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1972), 4/217.

¹⁴⁸ Zehebî, *Mu'cemu's-şuyûbi'l-kebîr*, 2/173 ayrıca Bk. 1/196; a.mlf., *Marifetu'kurrâi'l-kebâr*, 1/385.

¹⁴⁹ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 9/83.

¹⁵⁰ Vefat tarihi için Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1627; Zehebî, *Marifetu'kurrâi'l-kebâr*, 1/385; a.mlf., *Mu'cemu's-şuyûbi'l-kebîr* (Taif: Dâru's-sadîk, ts.), 2/173. Ayrıca Bk. İbn Hacer, ed-*Dureru'l-kâmine*, 4/217; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1627.

¹⁵¹ Eserin, Zâhiriyye Kütüphanesi nr. 7659'da bir nüshası mevcuttur. Bk. Haymî, *Fehârisu ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 2/28. Manzûmetü fi ma nezele mine's-suveri bi Mekke ve'l-Medine ismiyle Dâru'l-kütübî'l-Mısıriyye nr. 12.101'de de bir nüshası mevcuttur fakat eserin buradaki varlığı kütüphanenin mevcut basılı fihristinden teyid edilememektedir. Bk. Ahvecî, *Fibrisu'l-mahâtâtî'l-Arabîyye*. Bilgiyi nakleden ikincil bir kaynak için Bk. Ahmed, *el-Mekkî ve'l-Medenî*, 1/78.

¹⁵² Haymî, *Fehârisu ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 2/27, 383, 384.

¹⁵³ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Kitaplığı, nr. 21'de bir nüshası mevcuttur. Bk. İSAM Kütüphanesi, "Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı" (Erişim 4 Mayıs 2021). Müellifin eserleri arasında saydığımız ilk iki eserin aynı eserler olma ihtimali yüksek olmasına rağmen isimler farklı olduğundan ve bu iki nüshayı karşılaştırma imkanı bulamadığımızdan dolayı ayrı ayrı zikretmeyi uygun gördük.

¹⁵⁴ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 9/83; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1627.

Ahmed el-Mehdevî (ö. 440/1048-49 [?]) ve Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) tefsirlerinden istifade ederek derlediği bilinen eseridir),¹⁵⁵ Şerhu kasîdetü's-Sarsarî (Zehebî, eserin iki cilt halinde telif edildiği bilgisini vermektedir.)¹⁵⁶

İsimleri zikredilen bu eserler dışında Zehebî, müellifin *el-Hirzû'l-emânî* üzerine de şerh çalışmaları olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁷

2.7. Muhammed b. Ahmed el-Avfî (ö. 1050/1640[?]) - *Risâletü'l avfî fî'l-Mekkî ve'l-Medenî ve'n-Nâsîh ve'l-Mensûh ve Adedü'l-âyi*

Hayreddin Ziriklî, müellifi, Tefsir ve Kıraat alimi olarak tanıtmakta, vefatını 1050 olarak vermektedir.¹⁵⁸ Müellifin vefat tarihini net olarak veremeyen bazı kaynaklarda ise Avfî'nin 1049'da henüz hayatta olduğu bilgisi yer almaktadır.¹⁵⁹ Abdurrezzak Hüseyin Ahmed, konuyla ilgili eserinde müellifin *Risâletü'l avfî fî'l-Mekkî ve'l-Medenî ve'n-Nâsîh ve'l-Mensûh ve Adedü'l-âyi* isimli eserinin Ezheriyye Kütüphanesi nr. 544'de mahtut olarak kayıtlı olduğu bilgisini vermektedir.¹⁶⁰ Muhammed Şefa'at Rabbanî de Mekkî-Medenî'yle ilgili eserinde Avfî'nin bu mahtut eserini konuyla ilgili müstakil telifler arasında zikretmektedir.¹⁶¹ Müellifin diğer eserlerinin bilgisine ulaştığımız biyografik kaynaklarda Abdurrezzak Hüseyin Ahmed ve Şefa'at Rabbanî'nin müellife nispet ettiği bu Mekkî-Medenî eserine rastlanmamıştır.

Eserleri: *Risâletü'l avfî fî'l-Mekkî ve'l-Medenî ve'n-Nâsîh ve'l-Mensûh ve Adedü'l-âyi*,¹⁶² *et-Teshîl ve şifâu'l-alîl*, *Telhâsu'n-neşr li'l-Cezerî*, *el-Cevâbiru'l-mükellele*, *ed-Durru'l-mensûr li men iltekatebu fi'l-kıraâtî'l-aşrî mine'n-nebcî'l-menşûr*, *Risâletü fî emsileti mine'l-Kur'ânî'l-Kerim*,¹⁶³ *el-Cevâbiru'l-yemâniyye fî resmi'l-mesâhîfi'l-Osmâniyye*,¹⁶⁴ *el-Cevâbiru'l-mükellele li men râme't-turuka'l-mükemmele*¹⁶⁵ (Eserin, *Herzû'l-meâni ve kenzü's-seb'il mesâni* isimli eserin muhtasarı olduğu bilinmektedir.¹⁶⁶ Kehhâle, eserin kıraât-ı aşere içerikli bir

¹⁵⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zîmîn*, 2/1627.

¹⁵⁶ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 9/83; Zehebî, *Mu'cemu's-şuyûbi'l-kebîr*, 1/196, 2/173; a.mlf., *Mu'cemu's-şuyûbi'l-kebîr* (Taif: Dâru's-sadîk, ts.), 2/173. Ayrıca Bk. İbn Hacer el-Askalânî, ed-*Durru'l-kamîne fi a'yânîl-mietî's-samîne* (Saydarabad: Meclisu Daireti'l-Mearifi'l-Osmâniyye, 1972), 4/217; Zehebî, *Marifetu'kurrai'l-kibar*, 1/385.

¹⁵⁷ Zehebî, *Marifetu'kurrai'l-kibar*, 1/385.

¹⁵⁸ Ziriklî, *el-A'lam*, 6/9.

¹⁵⁹ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 8/306.

¹⁶⁰ Ahmed, *el-Mekkî ve'l-Medenî*, 80. Eserin buradaki varlığı kütüphanenin mevcut basılı fihrisinden teyid edilememektedir. Bk. *Fehresü'l-kütübi'l-mevcûde bi'l-mektebeti'l-Ezheriyye* (Matbaatu Ezher, 1946).

¹⁶¹ Rabbanî, *el-Mekkî ve'l-Medenî*, 5.

¹⁶² Rabbanî, *el-Mekkî ve'l-Medenî*, 5.

¹⁶³ Ziriklî, *el-A'lam*, 6/9.

¹⁶⁴ Süleyman b. Necah, *Muhtasarü't-tebyîn*, 1/189; Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/8; Bk. Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 8/306; Abdülfettah Seyyid Acemi Mersafi, *Hidâyetü'l-kâri ilâ tecvîdi kelâmî'l bâri* (Medine: Mektebetü't-Taybe, ts.), 2/773.

¹⁶⁵ Mersafi, *Hidâyetü'l-kâri*, 2/773.

¹⁶⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/445.

çalışma olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁷), *Mubtasaru'l-makâle fi'l-feth ve'l-imâle*,¹⁶⁸ *Babru'l-meânî ve kenzü's-seb'il-mesânî*,¹⁶⁹ *Dureru'l-efkâr li-men kâne fi kırâeti'l-eimmeti'l-aşera seyyar*.¹⁷⁰

2.8. Muhammed b. Ahmed Bûzân el-Hizânî (ö. 1216/1801 [?]) - *Urcûzetü fî'l-Kur'âni'l-Mekkî ve'l-Medenî ve Mâ fi Ta'dadihi mine'l-hilâf*¹⁷¹

Vefat tarihine erişemediğimiz müellifin, 1216'da henüz hayatta olduğu bilinmektedir.¹⁷² Adı geçen eser ise mahtut formda Fas "Hizânetü Tıtvân" nr. 609'da yer almaktadır. Eserin yirmi dört beyitlik manzum bir eser olduğu bilgisi aktarılmaktadır.¹⁷³

Mekkî-Medenî 'ye dair yer verilen bu eserler dışında müellifleri tespit edilemeyen başka eserlerin de varlığı bilinmektedir. *Beyanu'l-Mekkî ve'l-Medenî mine's-suver ve zikru adedi'l-âyi fi külli sura ve zikru âbiri kelime min külli âye*¹⁷⁴ isimli eserle *Risaletü fî'l-Mekkî ve'l-Medenî min suveri'l-Kur'ân*¹⁷⁵ isimli eserler bu kategoriye örnek olarak zikredilebilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ulûmu'l-Kur'ân kaynakları arasında Mekkî-Medenî'ye dair eser ortaya koydukları bilinen isimlere ilk yer veren müellif Celaleddin es-Suyûtî'dir. Suyûtî, bu kategoride Mekkî ve el-İzzü'd-dîrînî şeklinde iki isim zikretmiş, bu isimlerden kastın kimler olduğuna ve bu kişilerin eserlerine dair bilgi vermemiştir. İtkan muhakkikleri bu isimleri Mekkî b. Ebî Talib ve Ebû Muhammed İzzü'ddin ed-Dîrînî olarak tanımlamaktadır. Olabildiğince geniş çaplı taramaya çalıştığımız biyografik kaynaklarda ise bu isimlerin alana dair eser ortaya koydukları bilgisine rastlanmamaktadır.

Tarihi süreçte Suyûtî ve onun ilmî üslubunu takip eden diğer müelliflerin süregelen aktarımlarından dolayı konu hakkında müstakil eser ortaya koyan isimler Mekkî b. Ebî Talib ve İzzü'd-Dîrînî ile sınırlı kalmıştır. Fakat diğer Ulûmu'l-Kur'ân alanları kadar olmasa da Mekkî-Medenî kapsamında bu iki isim dışında başkaca müellif ve eserlerin varlığı da görülmektedir. Bu çalışmada, Mekkî-Medenî söz konusu olduğunda Suyûtî kaynaklı olarak zikri geçen Mekkî b. Ebî Talib ve İzzü'd-Dîrînî isimleri dışında altı müellif ve eserine daha yer verilmiştir. Bu eserler dışında müellifi

¹⁶⁷ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 8/306.

¹⁶⁸ Mersafi, *Hidâyetü'l-kâri*, 2/773; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 8/306; Bağdâdî, *İzâbü'l-meknûn*, 4/197.

¹⁶⁹ Mersafi, *Hidâyetü'l-kâri*, 2/773; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 8/306.

¹⁷⁰ Mersafi, *Hidâyetü'l-kâri*, 2/773; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 8/306; Bağdâdî, *İzâbü'l-meknûn*, 4/451.

¹⁷¹ Rabbânî, *el-Mekkî ve'l-Medenî*, 5.

¹⁷² Ahmed, *el-Mekkî ve'l-Medenî*, 80, 81.

¹⁷³ Ahmed, *el-Mekkî ve'l-Medenî*, 81.

¹⁷⁴ Bk. Haymî, *Fehârisu ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 2/56,57. Nr. 7659'da kayıtlı eserin hicri sekizinci asra ait olduğu, sûrelerin âyet sayıları ve Mekkî-Medenî bilgisi içerdiği aktarılmaktadır.

¹⁷⁵ Bk. *el-Kütübü'l-mevcûde fi'l-mektebeti'l-Ezheriyye: Fibrisü'l-Mektebeti'l-Ezheriyye*, (Matbaatu Ezher, 1946), 1/152.

bilinmeyen başkaca eserlerin de varlığı konunun ilgili eserlerle sınırlı olmadığını göstermektedir. Fakat çalışma, Suyûtî'nin zikrettiği iki isim dışında başka isim ve eserlerin var olup olmadığını, varsa bunların bilinirliğinin ne oranda olduğunu araştırmayı hedeflediğinden müellif bilgisi net olmayan eserleri konu almamıştır.

Kaynaklar, alanda isimleri en sık zikredilen Mekkî b. Ebî Talib ve İzzü'd-Dîrînî'yi eserlerinin çokluğuyla ve Ulûmu'l-Kur'ân'daki uzmanlıklarıyla şöhret bulan şahıslar olarak tanımlamaktadır. Nitekim biyografik kaynaklar da bu müelliflerin tüm eserlerini zikrettikleri iddiasında bulunmamakta, sadece eserlerinin bazılarını aktarmaktadır. Durum bu olunca eldeki veriler “konuyla ilgili eserleri vardır” ya da “yoktur” şeklinde kesin bir yargıda bulunmamızı engellemekte fakat; Suyûtî'nin nakliyle destek bulan, varlıkları yönündeki ihtimal de her zaman baki kalmaktadır. Çalışmanın bir amacı da bu ihtimalin ortaya çıkardığı “eser nispet problemi”ne kısmî de olsa bir açıklama getirmektir. Bunun için de bu çalışmada Suyûtî'nin Mekkî ve Dîrînî'den yaptığı nakillerin kaynağı üzerine tespitlerde bulunan muhakkiklerin bu yargıları teyid edilmeye çalışılmıştır.

Suyûtî'nin Mekkî-Medenî başlığı altında Mekkî'ye nispet ettiği iki aktarıma kaynak olarak Mekkî b. Ebî Talib'in *el-İzâb li nâsibi'l-Kur'ân ve mensûbib* isimli eseri gösterilmektedir. Fakat yaptığımız karşılaştırmada Suyûtî'nin Mekkî'ye nispet ettiği aktarımların birinin ismi geçen eserle örtüşmediği görülmektedir. Diğer örneğin ise konuyla ilgili adeta kural haline gelmiş, her müellifin sadece Mekkî-Medenî değil, diğer eserlerinde de rahatlıkla zikredebileceği bir içerikte olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu da benzerlik kıyaslaması ve eser aidiyeti için yeterli bir örnek değildir.

Benzer bir durum İzzüddin ed-Dîrînî için de söz konusudur. Dîrînî'nin biyografisine yer veren eserlerde konuyla ilgili ona nispet edilen herhangi bir Mekkî-Medenî eserine rastlanmamaktadır. Dîrînî'ye atfedilen eserin müstakil bir Mekkî-Medenî eseri olmadığı, eserin Dîrînî'ye ait *et-Teysîr fî Ulûmi't-tefsîr* isimli eser olduğu söylenmiş fakat yaptığımız karşılaştırma neticesinde Suyûtî'nin Dîrînî'den aktardığı ifadelerle, ilgili eserin örtüşmediği görülmüştür. Bu da *et-Teysîr fî Ulûmi't-tefsîr*'in Suyûtî'nin isim vermeksizin Dîrînî'ye nispet ettiği Mekkî-Medenî eseriyle aynı eser olmadığını göstermektedir. Her iki sonuç da ya Suyûtî'nin iddia ettiği gibi Mekkî b. Ebî Talib'e ve Dîrînî'ye ait, kendisine ve bilgisine henüz ulaşamadığımız Mekkî-Medenî eserlerinin olduğunu ve Suyûtî'nin aktarımları bu eserlerden yaptığını ya da bahsi geçen bu şahısların henüz tespit edemesek de Mekkî b. Ebî Talib ve İzzüddin ed-Dîrînî ile aynı kişi olmadıklarını göstermektedir.

Bu başlık altında edindiğimiz veriler bizi, çokça değer görmesine rağmen Mekkî-Medenî kapsamında kaleme alınan müşahhas eserlerin ya az olduğu ya da günümüze ulaşmadığı fikrine sevk etmektedir. Nitekim konunun literatür kısmı söz konusu olduğunda Suyûtî'nin zikrettiği Mekkî b.

Ebî Tâlib ve İzzüddin ed-Dîrînî dışında pek fazla isim görünür olmamış, eserleri zikredilmemiştir. Durum böyle olunca Mekkî-Medenî'ye dair en sık başvurulan müracaat kaynağı Kur'ân ilimlerinin pek çok türünü bir arada barındıran Ulûmu'l-Kur'ân eserleri olmuştur. Mekkî-Medenî türündeki müstakil eserlerin görünür olmamasına ya da bunlara ihtiyaç duyulmamasına sebep olan şey kanaatimizce tarihî süreçte konunun müstakil bir kimlikle yer bulmamasıdır. Mekkî-Medenî, diğer Ulûmu'l-Kur'ân konularıyla yakınlığı hatta iç içeliği sebebiyle tarihî süreç içerisinde müstakil bir yer edinememiş, Ahkâmu'l-Kur'ân, Nâsîh-Mensûh, Fedâilu'l-Kur'ân ve Kur'ân'ın inzal sürecini ele alan eserler gibi farklı alanların değindiği bir konu olarak varlık bulmuştur.

Etik Beyan / Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Ayşenur FİDAN

Finansman / Funding:

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that he received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Ahmed, Abdürrezzak Hüseyin. *el-Mekkî ve'l-Medenî fi'l-Kur'âni'l-Kerim*. 2 Cilt. Kahire: Daru İbn Afan, 1999.
- Akpınar, Ömer Faruk. "İlk Fezâilu'l-Kur'ân Eserlerinden Bir Örnek: İbnu'd-Durays'ın Fezâilu'l-Kur'ân'ı". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 10/2, (2005), 171-190.
- Askalani, İbn Hacer. ed-*Dureru'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*. 6 Cilt. Saydarabad: Meclisu Dâireti'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1972.
- Ba Mahreme, Ebû Muhammed Afifüddin Abdullah Tayyib b. Abdullah b. Ahmed. *Kılâdetü'n-nabr fi vefeyâti'l-a'yâni'd-debr*. 3 Cilt. Cidde: Daru'l-minhac, 2008.
- Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn esmaü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Daru İhyâit-türâsi'l-Arabî, 1951.
- Bağdâdî, İsmail Paşa. *İzâbü'l-meknûn fi zeyl ala Kesfü'z-zunûn*. 4 Cilt. Beyrut: Daru İhyâit-türâsi'l-Arabî, t.y.
- Bâkullânî, Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib Muhammed Basri. *el-İntisar li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İsam Kudat. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2001.
- Bulkınî, Celâlüddîn Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ömer b. Reslân. *Mevâku'l-ulûm min mevâki'in-nücum*. thk. Enver Mahmud el-Mürsi Hattab. Tanta: Dâru's-sahabe li't-Türas, t.y.
- Ca'berî. Burhânuddîn Ebû İshak İbrahim b. Ömer b. İbrahim b. Halîl. *el-Meded fi ma'rifeti'l-aded*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah Efendi, 13/3.
- Ca'berî, Hüsnü'l-meded fi ma'rifeti fenni'l-aded. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 362/2.
- Ümevî, Dâni, Ebû Amr Osman b. Sa'îd b. Osman. *el-Beyân fi addi âyi'l-Kur'ân*, Safât: Merkezü'l-mahtûtât ve't-türâs ve'l-vesâik, 1994.
- Dâvûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessirin*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, t.y.
- Dımeşkî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdi. 4 Cilt. *Tabakâtu ulemâi'l-hadîs*. Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1996.
- Dîrinî, Ebû Muhammed İzzüddin Abdülaziz b. Ahmed b. Sa'îd. *Kitâbu't-teysîr fi ulûmi't-tefsîr*. Kahire: Matbaatü't-tekaddümi'l-ilmîyye, t.y.

- Ebî Tâlib, Mekki. *el-Hidaye ilâ bulûgi'n-nihaye*, thk. Câmîatü's-şârika. 13 Cilt. Mecmuatu buhusî'l-kitab ve's-sünne, 2008.
- Ebî Tâlib, Mekki. *el-İbane an meani'l-kıraat*, thk. Abdülfettah İsmail Şelebî. Kahire: Daru Nehdati Mısır, t.y.
- Ednevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirin*. thk. Süleyman b. Salih el-Hazzi. Medine: Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, 1997.
- Enbârî, Ebü'l-Berekat. *Nuẓhetü'l-Elba fi tabakâti'l-edba*. 3. Cilt. Zerka: Mektebetü'l-Menar, 1995.
- Endelüsî, Ebû Cafer Yahya b. Ahmed. *Buğyetü'l-mültemis fi taribi ricâli ehlî'l-Endülüis*. Kahire: Daru'l-kitabi'l-Arabi, 1967.
- Endelüsî, Ebû Davud Süleyman b. Necah. *Muhtasarü't-tebyîn li hicâi't-tenzîl*. 5 Cilt. Medine: Mucem-mau'l-melik Fehd, 2002.
- Febresü'l-kütübi'l-mevcûde bi'l-mektebeti'l-Ezheriyye*. 8 Cilt. Matbaatu Ezher, 1946.
- Ferhat, Ahmet Hasan. *Mekki b. Ebi Talib ve Tefsiru'l-Kur'an*. Amman: Dâru Ammar, 1997.
- Fîruzâbâdî, Ebû't-tâhir Muhammed b. Yakub. *el-Belağâ fi terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-lüğâ*. Daru's-saduddîn, 2000.
- Halvecî, Abdüsettar. *Fibrisu'l-mahtûtâti'l-Arabiyye bi-Dâri'l-kütübi'l-Mısriyye*. Kahire: Daru'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, 2011.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihabuddin Yakut b. Abdillâh Hamevi Bağdadi Rûmî Yakut. *Mu'cemu'l-Udebâ: İrşâdu'l-erib ila ma'rifeti'l-edib*. 7 Cilt. Beyrut: Daru'l-ğarbi'l-İslami, 1993.
- Haymî, Salah Muhammed. *Fehârisu ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm li-mahtûtâti dâru'l-kütübi'z-zâhiriyye*. 3 Cilt. Dımeşk: Mecmau'l-lüğati'l-arabiyye, 1983.
- Hımyerî, Abdümelik b. Hişâm b. Eyyûb. *es-Sîretü'n-nebevî*, thk. Mustafa es-Sekka vd. 2 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1955.
- İbn Beşküval, Ebû'l-Kasım Halef b. Abdümelik b. Mes'ûd. *es-Sıla: Kitâbü's-sıla fi târihi eimmeti'l-Endülüis*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1955.
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. *el-Febrese*. thk. Muhammed Fuad Mansur. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998.
- İbn Kadî Şuhbe, Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Esedi eş-Şuhbi ed-Dımeşki Takıyyüddin. *Tabakâtü's-şâfiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Alemu'l-kütüb, 1986.

İbn Tagriberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Tagriberdî. *el-Menbelü's-sâfi ve'l-mustevfi ba'de'l-vafî*. 7 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-amme, t.y.

İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *Ğâyetü'n-nibaye fi Tabakâti'l-kurra*. 2 Cilt. Bergstraesser: Mektebetü İbn Teymiyye, 1932.

İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-kuraâti'l-aşr*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiiyye, t.y.

İbnü'l-Ğazzî, Şemsüddin. *Dívânu'l-İslâm*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1990.

İbnü'l-Mülakkîn, Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed el-Mısri. *Tabakâti'l-evliya*. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1994.

İSAM Kütüphanesi. "Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı". Erişim 4 Mayıs 2021.

<http://ktp.isam.org.tr/?url=ktpgenel/findrecords.php>

İsnevi, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdurrahim b. el-Hasan. *Tabakâti's-şafiiyye*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiiyye, 2002.

Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, 1941.

Kâtib Çelebi. Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaut. 5 Cilt. İstanbul: IRCICA, 2010.

Kayapınar, Durmuş Ali. *Mekkâ İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî: Asrı, Hayatı ve Eserleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1986.

Kaysî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-İzâh li nâsibi'l-Kur'ân ve mensûhib*, thk. Ahmed Hasan Ferhad. Cidde: Dâru'l-menâre, 1986.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifin teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-türasi'l-Arabi, t.y.

Kemalpaşazâde, İbn Kemal Ahmed Şemseddin. *Risâle fi Esmâi's-suver ve kevnîba Mekkâziyye ve Medenîyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, 937.

Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed Haseni İdrisi. *Fibrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemu'l-me'âcim ve'l-meşyabât ve'l-müselâlat: el-fehâris*. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-ğarbi'l-İslamî, 1982.

Mahfuz, Muhammed. *Terâcimu'l-müellifine't-tunisîyyin*. 5 Cilt. Beyrut: Daru'l-ğarbi'l-İslami, 1994.

- Mahluf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Münestiri Muhammed. *Şeceretü'n-nûri'z-zekıyye fî tabakâti'l-Mâlikıyye*. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l-kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Mekkî, İbn Akîle. *eż-Ziyâde ve'l-İhsân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Şârika: Camiatü's-şârika, 2006.
- Mersafi, Abdülfettah Seyyid Acemi. *Hidâyetü'l-kâri ilâ tecvîdi kelâmi'l bâri*. 2 Cilt. Medine: Mektebetü't-Taybe, t.y.
- Muhammed b. Muhammed, Ebû Şehbe. *el-Medhal ilâ dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Dâru'l-liva, 1987.
- Muhâsibî, Hâris b. Esed. *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1971.
- Öztürk, Mahmud Şevket. *Mekkî b. Ebî Tâlib ve el-İbâne an Meâni'l-kırâât Adh Eseri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Rabbânî, Muhammed Şefaât. *el-Mekkî ve'l-Medenî*. Medine: Mucemmu'l-Melik Fehd li tıbaati'l-mushafi's-şerif, t.y.
- Safedî, Salahuddin Halil b. Aybek b. Abdullah. *el-Vafi bi'l-Vefyâtu'l-a'yân*. nşr. Ahmed el-Arnaut. Beyrut: 2000.
- Sezgin, Fuad. *Tarihu't-türâsi'l-Arabî*. 10 Cilt. Riyad: Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suud, 1991.
- Subkî, Tacüddin Abdülvehhab b. Takıyyüddin. *Tabakâtü's-şafıyyeti'l-kübra*. 10 Cilt. Cize: Hicri li't-tıbaati ve'n-neşri ve't-tevzii, 1413.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman. *el-İtkan fî ulûmil'l-Kur'ân*. thk. Ahmed b. Ali. Kahire: Dâru'l-hadis, 2006.
- Suyûtî. *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lüğaviyyin ve'n-nühât*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, t.y.
- Suyûtî. *el-İtkan fî ulûmil'l-Kur'ân*. thk. Merkezu'd-dirasati'l-Kur'âniyye. Medine: Mucemmu'l-Melik Fehd li tıbaati'l-mushafi's-şerif, t.y.
- Suyûtî. *el-İtkan fî ulûmil'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmeh, 1974.
- Tayyar, Müsâid b. Süleyman b. Nasır. *el-Mubarrer fî Ulumi'l-Kur'ân*. Cidde: Merkezu'd-dirasat ve'l-malumati'l-Kur'aniyye bi ma'hedi'l-İmam eş-Şâtıbî, 2008.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. "Ca'berî". Erişim 5 Mayıs 2021.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/caberi> 05.05.2021 01:01

İSAM Kütüphanesi. “Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı”. Erişim 5 Mayıs 2021.

<http://ktp.isam.org.tr/?url=ktpgenel/findrecords.php>

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. “İbn Habîb en-Nîsâbüri”. Erişim 5 Mayıs 2021.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-habib-en-nisaburi>

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. “Mekkî b. Ebû Tâlib”. Erişim 18 Nisan 2021.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/Mekkî-b-Ebû-talib>

Yemânî, Yahya b. Ebû Bekir b. Muhammed b. Yahya b. Hüseyin el-Amiri el-Harazi. *Ğirbalü’l-ğaman fi vefayâtü’l-a’yan li’l-Hırzî*. Dimeşk: Matbaatu Zeyd b. Sabit, 1985.

Zehebî. *Târibu’l-İslam ve vefeyâtü’l-meşâbir ve’l-a’lâm*, 53 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’t-tevfikiyye, 1993.

Zehebî. *Ma’rifetu’l-kurrâi’l-kibar ale’t-tabakât ve’l-a’sar*. 2 Cilt. Beyrut: Daru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1997.

Zehebî. *Mu’cemu’s-şuyûhi’l-kebir*. 2 Cilt. Taif: Dâru’s-sadîk, t.y.

Zehebî. *Siyeru A’lâmi’n-nübelâ*. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-risale, 1985.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el Burbân fi ulûmi’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 2011.

Zerkeşî, *el-Burbân fi ulûmi’l Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-marife, 1410.

Ziriklî, Hayreddin. *el-A’lam: Kamusu teracim li-eşheri’r-rical ve’n-nisa mine’l-Arab ve’l-müstarebin ve’l-nüşterikın*. 8 Cilt. Beyrut: Daru’l-ilm li’l-Melayin, 2002.

Zührî, İbn Şihâb. *en-Nâsib ve’l-Mensûb, Tenzîlu’l-Kur’ân bi-Mekke ve’l-Medîne*, thk. Hâtim Salih ed-Damin. Beyrut: Müessesetü’r-risale, 1998.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâbilu’l-irfân fi ulûmi’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2017.